موراد فەرهاد پوور

دەربارەی
دیالەکتیکی ڕۆشنگەری

وەرگێڕانی
بەختیار سەجادی

پێڕست :

- دەربارەی بابەتەکان و بنەمای دیالکتیکی رۆشنگەری
- پەراوێزەکان
- کتێبناسی نووسەر
- فەرهەنگۆکی زاراوەکان

نرخی (٥) دینارە

وەرگێڕانی ئەم نامیلکەیە پێشکەشە بە

مەنسوور تەیفووری

دەربارەی بابەتەکان و بنەمای
دیالکتیکی ڕۆشنگەری

کتێبی دیالکتیکی ڕۆشنگەری، بەژێر ناوی پارچە فەلسەفەییەکان-ەوە، بۆ یەکەم جار لەساڵی ١٩٤٧داو لەشاری ئەمستەردام بڵاوکرایەوە. ئەم کتێبە پاش کۆتایی‌هاتنی شەڕی دووەمی جیهانی نووسرا، واتە ئەو کاتەی کە جیهانی شارستانی و ئازاد بەیارمەتی ستالین و بۆمبای ئەتۆم لەئاکامدا هەرەسی بەسەر نازیزمی هیتلەری‌دا هێنا. شەڕ لەسەر بڕیاری رامیارگەلێکی تێگەیشتوو پێگەیشتوو بەکۆتایی‌هات کەپێیان وابوو بەکۆمەڵ کوشتنی چەند سەد هەزار کەسی مەدەنی بەمەبەستی بەرگری‌کردن لەدرێژەپێدانی شەڕو کوشتنی چەند ملیۆن کەسی دیکە بڕیارێکی ئەقلانییە.[1] بناخەی ئەقلانیی شاراوە لەئاوا بڕیارێکدا لەسەر ڕێسایەکی ساکاری ماتماتیکی دامەزرابوو، چونکی کێ ئەتوانێ نکوولی لەو ڕاستییە دیارە بکات کە سێ میلیۆن زۆرتر لەسێ هەزارە.

بەڵام، لەڕوانگەی نووسەرانی دیالکتیکی ڕۆشنگەری-یەوە، واتە هۆرکهایمرو ئادۆرنۆ، ئەم بڕیارە نەک هەر بەڕووداوێکی پڕ کارەسات بەڵکو بەوەدیارکەوتنی ئاشکرای دژایەتییەکانی ئاوەزئامرازی و دەرئەنجامی لۆژیکی بیست و پێنج سەدە پێشکەوتن لەپێناو شارستانێتی و تەکنۆلۆژیا

دادەنرا. ئەو راستییە میژووییەی کە سەرکەوتن بەسەر وەحشیگەریی هیتلەری‌دا هەر لەریگەی بەکارهینانی میتۆدو ئامرازگەلی هەمان وەحشیگەرییەوە سەرئەگریَ خۆی لەخۆیدا بیروبۆچوونیکی والتر بینیامین دووپات دەکاتەوە کە بۆخۆی یەکیَ لەقوربانیانی نازیزم بوو و، سەبارەت بەم بابەتە دەلیَ: "سەرلەبەری نیشانەو بەلگەکانی شارستانیتی بەراستی هەموویان نیشانەو بەلگەگەلیوەحشیگەرین". ئەگەر بیر لەوەش بکەینەوە کە پیچەوانەی ئەم گوزارەیە لەباری میژووییەوە دیسانەوە هەر راستە-یان، بەواتایەکیتر، وەحشیگەریی هیتلەریش لەریگەی بەکارهینانی ئامرازو میتۆدە ئەقلانییەکانەوە هیزی ئابووریی، کۆمەلایەتی‌و کولتووری‌و سوپایی خۆی پتەوتر دەکردەوە-ئینجا مانای راستەقینەی زاراوەی (دیالکتیکی رۆشنگەری)مان بۆ روون دەبیتەوە. واتە، لەبەستینی ئەم دیالکتیکە میژووییەدایە کە رابردوو و ئیستا، ئوستوورەو رۆشنگەری، هیزو زانیاری‌و شارستانیتی‌و وەحشیگەری تیکەلی یەکدی دەبن‌و دژایەتی‌و دژوارییەکانی ناو ئەقلی خاوین وەدی دیَ کە هۆرکهایمر ناوی ناوە (شەری ئەقل لەگەل ئەقلدا).

نووسەرانی <u>دیالکتیکی رۆشنگەری</u> ئەم دیالکتیکەیان لەروانگەگەلی جیاوازەوە خستۆتە بەر تیشکی هەلسەنگاندن‌و نرخاندن‌و، بەمەبەستی دەربرین‌و دەستنیشانکردنی سروشت‌و چیەتییە میژووییەکەی چەندین پۆلینبەندیی

جۆراوجۆریان بەکارهێناوە: پەیوەندیی ناوەکیی نێوان هەوڵی مرۆڤ بۆ پاراستنی خود لەبەرامبەر هەڕەشەی سروشتو ترس لەمەرگ لەلایەکەوەو لەناوبردنی خود لەلایەکی ترەوە؛ گواستنەوەی بنەواشەی دەسەڵات بەسەر سروشتدا بۆ بەستێنی ژیانی کۆمەڵایەتی، کە دەسەڵاتی مرۆڤ بەسەر مرۆڤو گۆڕانی کۆمەڵگا بۆ (سروشتی دووەم)ی بەدواوەیە؛ وەدیارخستنی سروشتی ئوستوورەیی ئەقڵی مودێرنو سروشتی ئەقڵانیی ئوستوورە وەکو یەکەم هەنگاوی ئەقڵانی بۆ وەچنگ خستنی دەسەڵات بەسەر جیهانی ناوەوەو دەرەوەدا؛ پێوەندیی بنەڕەتیی نێوان هەوڵ بۆ سەرکوتکردنو هێنانە ژێر رکێفی هێزو وزە سروشتییەکان (بەیارمەتیی هزری تیۆریکو زانستە سروشتییەکانو تەکنۆلۆژیا) لەلایەکەوەو رەوتی بیچمگیریی بنیاتنانی خود لەلایەکی دیکەوە، کە لەڕێگەی سەرکوتکردنی سروشتی ناوەکیو زاڵبوونی ئەقڵ بەسەر غەریزەدا سەرئەگرێ (بەیارمەتیی ئەقڵی کردەییو ئاکار)؛ دەستنیشانکردنی دەسەڵات وەکو پرەنسیپی سەرەکیو زاڵ لەبوارە جۆراوجۆرەکاندا وەك ئابووری، کۆمەڵ، رامیاریو بیریاری (فەلسەفەو لۆژیك)و ئامادەبوونی میکانیزمی دەرهەستی گۆڕینەوەی نابەرابەر لەهەموو بوارەکاندا–کە رێوڕەسمی قوربانیکردن یەکەم نموونەیەتی– لەگۆڕینەوەی نابەرابەری کەلوپەلەوە (کە بۆخۆی بناخەی سەرهەڵدانی پارەو دەرهەستکردنەوەی پێوەندییە ئابوورییەکانە) تا گۆڕینەوەی

نابەرابەری بابەتەکان (کە ئەمەش بناخەی بیچم گیریی (چەمکەکان)و (بیرکردنەوەی دەرهەستانە) پێکدێنێ) تا دەگاتە گۆڕینەوەی هێزو توندوتیژی.

هەڵبەت ئەو خاڵانەی سەرەوە تەنیا بەشێکی بچووك لەپۆلێنبەندییە رەخنەگرانەو ئاڵۆزەکانی دیالکتیکی رۆشنگەری پێکدێنن. کۆکردنەوەی هەموو رەهەندە رەخنەگرانەکانی ئەم دیالکتیکە سەروملا پێکەوە لەرواڵەتی پۆلێنبەندییەکدا کارێکی زۆر ئەستەمو سەختەو تاڕادەیەکیش ئەکرێ بوترێ هەر سەرناگرێ، بەڵام، هەروەك یورگن هابرماس وتوویەتی، لەدواکتێبی فەلسەفیی تیئۆدۆر ئادۆرنۆدا، واتە <u>دیالکتیکی نەگەتیڤ</u>، دەستەواژەیەکی ئاڵۆزو دژوار هەیە کە بەم شێوەیە ئیدەی سەرەکیی (دیالکتیکی رۆشنگەری) دەردەبڕێ:

ئەمەکە ئەقڵ جیاواز لەسروشت و سەرەڕای ئەوەش رەهەندێکی ناوەکییەتی-ئەم خاڵە دەربڕی پێش مێژووی ئەقڵە، کە بۆ بەشێك لەجەبرە ناوەکییەکەی (immanent determination) گۆڕدراوە. ئەقڵ وەکو ئەو هێزە دەروونییەی کە بۆ وەدیهاتنی مەبەستەکانی پاراستنی خود (لەهێزە دەروونییەکانی‌تر) دەستنیشان و جیاکراوەتەوە دیاردەیەکی سروشتییە؛ وێڕای ئەمەش، ئەوکاتەی کە جیاکراوەتەوەو لەبەرامبەر سروشت دانراوە، لەهەمان کاتدا، بۆ هەر شتێکی دیکە جگە لەسروشت (The Other of nature) ئەگۆڕدرێ. ئەقڵ، کەخێرا ئاستی سروشت بۆ بالاو ئەندازەی خۆی دادەبەزێنێ،

لەگەڵ سروشتدا (ئەمئەو)و (نائەمئەو)ەو، لەبەراورد لەگەڵ چەمكو ماناكەی خۆیدا سروشتێكی دیالكتیكی هەیە، بەڵام ئەقڵ تا زۆرتر لەناخی ئەم دیالكتیكەدا بەشێوەیەكی هەوسار پچڕاوەتر بۆ شتێكی رەهای زاڵ بەسەر سروشتدا بگۆڕدرێو، لەرەوتی ئەم لەناوچوونەیەشدا (سروشتی بنەڕەتی)ی لەبیربچێتەوە، زۆرتر لەجاران، وەكو شكڵێكی هەوسارپچڕاوەتر لەخۆباوەڕیو راست دانانی خود (ی مرۆیی)، بەرەو ناوەوەی سروشت پاشەكشێ (regression) دەكات؛ ئەقڵ هەر تەنیا ئەو كاتەی كە لەپێگەی رەنگدانەوەی سروشتدایە ئەتوانێ پەڕسروشت (supernature)بێ.(٢)

ئادۆرنۆ لەبەرهەمە پێشووەكانیدا هەوڵی دابوو بەیارمەتیی چەمكی بینیامینیی (مەنزوومە)و (وێنەگەلی دیالكتیكی) رەهەندە ئوستوورەییەكان یان (وێنەگەلی ئوستوورەیی شاراوە لەناخی مودێرنیتەدا) (The archaic images of Modernity) دەستنیشان بكات، بەڵام لەدیالكتیكی رۆشنگەری دا، هاوڕی لەگەڵ هۆركهایمر، رێگەی پێچەوانەی ئەم رەوتەیان پێوا؛ بەواتایەكیتر، ئادۆرنۆ لەم قۆناغەدا وردەكاریو تایبەتمەندییە بنچینەییەكانی ئەقڵانییەتی مودێرن لەئوستوورە كۆنەكانداو بەتایبەت لەئودیسەی هۆمێردا ئەپشكنێ. بەوتەی خودی ئادۆرنۆ، بابەتی سەرەكیی دیالكتیكی رۆشنگەری شتێ نییە جگە لەمێژووی سەرەتایی سووژە یان زەینی ئەقڵانی، كە بەڕاستی هەمان مێژووی دەسەڵاتە؛ چونكە سووژە یان رەسەنایەتیی سووژە

(واتە، سووژەیی خوازی) (Subjectivism)بناخەی ئوستوورە، میتافیزك، زانستو تەكنۆلۆژیا پیك دینیّ. هەر بەهۆی وەها بۆچوونیكەوەیە كە لەدریژایی میژوودا زۆریك لەبیرمەندان، ئوستوورەو میتافیزكو، لەسەردەمی نویشدا زانستو تەكنۆلۆژیا یان، وەكو شیوەگەلی جۆراوجۆری لەخۆ نامۆیی مرۆڤ پیشان داوە؛ واتە، شیوەگەلیك كە بەرجەستەبوونی هیزو توانستە ناوەكییەكانی مرۆڤو كۆمەلگەی مرۆیی كە ئەبوایە وەكو ئامرازگەلی دەسەڵات بەسەر جیهاندا مانەوەی مرۆڤیان لەئەستۆ بگرتبایە، بەڵام لەئاكامدا لەمرۆڤ جیاو نامۆ بوونەتەوەو لەرواڵەتی هەندیّ ئامرازو خزمەتكاری سەركەشدا خۆیان بەسەر مرۆڤدا زاڵ كردووە. لەخۆنامۆیی ناویكی دیكەی ئەم رەوتە میژووییەیە كە لەدریژایی وەها پرۆسەیەكدا پاراستنی خود ئەگۆردریّو ئەبیّ بەلەناوچوونی خود.

<u>دیالكتیكی رۆشنگەری</u> ئەم رەوتە وەكو پرۆسەی پەرەسەندنی هەمەلایەنەی دەسەڵات بەسەر سروشتدا (سروشتی ناوەكیو دەرەكی)و دەرهەستنەبوونی ئەزموونو بیركردنەوەی مرۆیی لەقەلەم دەداو، بەمەبەستی دەستنیشانكردنی پەنجە دەخاتە سەر چەند قۆناغیك بیگومان تویكاریی ئەم (قۆناخانە) لەباشتر تیگەیشتنی بابەتە ئالۆزو دژوارەكانی ئەم كتیبەدا دەوریكی سەرەكی دەگیریّ- سەرەرای ئەمەش، وەسفو یاخود كورتكردنەوەی بابەتەكانی ئەم كتیبە لەرواڵەتی فۆرمیكی جیا لەوەی بەرهەمەكەو،

هەروەها لە((قۆناخەکانی پەرەسەندنی دەسەڵات)) بێگومان ڕێگە بۆ چەوت تێگەیشتن و ڕاڤەی پڕهەڵە دەکاتەوە؛ لەم گێڕانەوە تایبەتەی مێژووی سووژەدا شێوە و ناوەڕۆك بەڕاستی لێك جیاناکرێتەوە و هەردووکیان بەیەك ئەندازە گرنگ و سەرنج ڕاکێشن. بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هەندێ ڕاڤەی ناڕاست و پڕ لەهەڵەی لەم چەشنە، لەبەشی دووەمی ئەم نووسینەدا چەند خاڵێك لەمەڕ بنەماو فۆڕمی <u>دیالکتیکی ڕۆشنگەری</u> دەخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە.

مێژووی سووژە و قۆناغەکانی لەڕاستیدا هەمان مێژووی بەرهەمهێنان و بەرهەمهێنانەوەی دەسەڵاتە. میکانیزمی ئەم بەرهەمهێنانەوەیەش لەسەر دوو کۆڵەکە و بنەواشەی (گۆڕینەوە) و (دەرهەستکاری) دامەزراوەکەبەڕاستی دوو ناوی جیاوازی یەك واقیعن و، هەرکاتێ لەبەر ڕۆشنایی (دوانەی سووژە و ئوبژە)وە سەیربکرێن، بۆ سەر دوو ڕەهەندی عەینی و زەینی (واتە، بابەتیانە و ناسکارانە)دا بەشدەکرێن و وێدەچێ مرۆڤ یەکەم جار لەڕێگەی گۆڕینەوەی کەلوپەلەوە لەگەڵ شتێك بەناوی (دەرهەستکاری)دا ئاشنابووبێت. گۆڕینەوەی دوو چشتی جیاواز، بتەوێ و نەتەوێ، مرۆڤ دەخاتەوە بیر لێکچوون و هاوسانی و، لەئاکامیشدا بەرابەریی ئەو دوو چشتە. لەبەرئەوەی کە جیاوازیی نێوان دوو چشتەکە لەبری یەك ئەگۆڕدرێنەوە دیارە بۆ واقیع و تایبەتمەندییە بەرهەستەکانی ئەو دوو چشتە ئەگەڕێتەوە، کەواتە بەمەبەستی دۆزینەوەی بەرابەری و یەکسانیی نێوان

ئەو دوو چشتە پێویستە لەئاقارێکدا بەدوایدا بگەڕێین کە ئەکەوێتە ئەوپەڕی ئەزموونی بەرهەستی مرۆڤەوە. ئەمەش یەکەم هەنگاو بوو لەپێناو بەرهەمهێنانی چەمکگەلێك وەك (ئەمئەوەکی)، (زات)و (جەوهەر).

گۆڕینەوەی دوو چشتی جیاواز بەڵام هاوسان بەمانی گۆڕینەوەی دووشتی نابەرابەرە کە دەڵێی پێکەوە بەرابەرن، بەڵام، نیچە وتەنی، (چەمکەکان بەهۆی هاوساندانانی شتە ناهاوسانەکانەوە سەریانهەڵداوە)[٣]. زات یان جەوهەر، کە ئەرکی یەکسانیی چشتی لەگەڵ خۆیو ئەویدی لەئەستۆ بوو، لەسەرەتادا شتێ نەبوو جگە لە(چەمك). وێڕای ئەمەش، لەبواری بیریاریو فەلسەفەدا دوو هەزار ساڵی خایاند تاکو یەکێتی زاتگەرێتیو رەسەنایەتیی سووژە (Subjectivism)، واتە یەکێتی زاتو چەمكو لەئاکامیشدا یەکێتی زاتو سووژە روون بێتەوە.

دیاریکردنی ئامادەبوونی هەرە کاریگەری دیالکتیکی (گۆڕینەوە)و (دەرهەستکاری) لەسەرجەم بوارەکانی ئەزموونو ژیانی تاكو کۆداو تیشك خستنە سەر دەوری هەرە سەرەکیی ئەم دیالکتیکە لەپێش مێژووی ئەم بوارانەدا کارێکی زۆر ئەستەمو دژوار نییە لەبواری ئابووریدا، بەردەوامیی (گۆڕینەوە)و (دەرهەستکاری) لەئەنجامدا بووە هۆی بەدیهاتنو سەرهەڵدانی (پارە) کە بەڕاستی ئەبێ وەکو بەهێزترینو سیحراویترین (دەرکەوتە)ی گۆڕینەوەو دەرهەستکاریو پێوەندی نێوانیان دابنرێ پارە

دەرهەستترینو گشتیترین کەلوپەلەو بەهۆی نەبوونی هەر چەشنە جەبرێکی زاتییەوە ئەتوانرێ لەگەڵ (بوونی رەها) لەلۆژیکی هێگێلیدا بەراوردبکرێ. پارە، بەڵام، بەوێنەی کەلوپەلێکە هەموو تایبەتمەندییەکانی لەچەندایەتیو ژمارەدا بەرجەستەو کۆکراوەتەوە، بەر لەهەرشتێکی دیکە خۆی لەخۆیدا ئامرازی گۆڕینەوەیە. (گۆڕینەوە) گرنگترین کاربردی ئەم کەلوپەلە سیحراوییەیە کە ئەتوانێ هەموو شتێ بۆ خۆیو خۆیشی بۆ هەموو شتێ بگۆڕێتەوە. کەواتە بەم شێوەیە ئەو شتەی بەرهەمو ئاکامو وەکو دەرکەوتەی دەرهەستی گۆڕینەوە بوو، واتە پارە، پەرەسەندنو گەشەکردنی گۆڕینەوەی هێنایەدیو، لەم سۆنگەیەوە دیالکتیکی (گۆڕینەوە)و (دەرهەستکاری) وەکو یاساو رێسای هەتا هەتایی بواری ئابووری خۆی مسۆگەر کرد.

ئەگەرچی ئامادەبوونی ئەم دیالکتیکەو ئاکامەکانی لەبواری ئابووریدا روونو ئاشکرایە، بەڵام وادیارە کەباسکردن لەنموونەیەکی دیکە- کە رەنگە لەباری مێژوویییەوە لەدواترەوە بێو وەکو (نموونەی یەکەم) دابنرێ تێگەیشتن لەگشتیتیی بابەتەکە ساکارتر دەکاتەوە؛ ئەمەش لەبەر ئەو هۆیەیە کە ئەم نموونەیە، واتە ریورەسمی قوربانیکردن، تارادەیەك هەموو رەهەندەکانی ئەو دیالکتیکەی سەرەوە لەخۆدەگرێ.

لەکۆمەلگا بەراییو سەرەتاییەکاندا ریورەسمی قوربانیکردن لەبنەرەتدا جۆرێ لەگۆڕینەوەو، یان بەواتایەکی

وردتـر، جـۆرێ لـەکرین و فرۆشـتن بـوو (چونکـە لیرەشــدا دیســانەوە توخمــە ناهاوســان و نابەرابــەرەکان بەوینــەی هاوســان و بەرابــەر لــەبری یــەك ئەگۆردرینــەوە). لــەم ریورەسمــەدا، مرۆڤــی بــەرایی هــەوڵ ئــەدا بوونــەوەری قوربـانیکراو لـەجیاتی بـاران یـان بەرهـەمی باشـی هیزگـەلی نەناسراوو زاڵ بەسـەر سروشتدا بگۆریتـەوە. ئـەم ریورەسمـە بەئاشکرایی دەربری هەولیکی تەواوە بۆ مانـەوەی کۆمـەلگاو پاراســتنی خــود. هەلبــەت دوا مەبەســتی وەهــا هــەوڵ و تەقەلایەکیش وەچنگ خستنی دەسەلات بەسەر سروشتدایە.

ریورەسمی قوربانیکردن لەکۆمـەلگا سـەرەتاییەکاندا بـەهۆی بنەمای ئەقلانی و مەبەستداری خۆیەوە، کە لـەرووی ئـالۆزیی بنــەمایی و لۆژیکــی ئامرازییــەوە چیــدی لەنموونــە تەکنۆلۆژیکەکانی رۆژگاری ئیمەی کەمتر نییە، نموونەی هەرە بەرچاوی کردەیـەکی مەبەستدارو ئەقلانییە. ئـەم ریورەسمـە خۆی لەخۆیدا بەراستی ئامرازیکە بۆ جێ‌پەنجەدانان لەسـەر ژینگـەی سروشتی و هینانە ژیر رکیفی ئەو ژینگەیە؛ لـەوێوە کــەژیان و تەندروســتیی ســەرجەم ئــەندامانی عەشــیرەتیك پیوەندیـی راسـتەوخۆی بەهەلسـوکەوتی راسـتەقینەی ئـەو عەشـیرەتەوە هەیــە، پەرەســەندنی گرنگایەتی وگەشـەکردنی هـیزی کۆمەلایـەتی بەریوەبەران و ئـەندازیارانی ئـەم ئـامرازە، واتــە ســەرۆك عەشـیرەو سـیحرکارو غـەیببیژانی عەشـیرە، شـتیکی زۆر ئاسـایی و سروشـتییە. گۆرانکـاریی میژوویـی ریورەسمی قوربانیکردن بەباشی ئەو راستییەمان پیشان دەدا

كە بەچ شیوەیەك هەولدان بۆ پاراستنی خودو دەسەلاتداریتی بەسەر سروشتدا، هاوكات لەتەك پەرەسەندنی دابەشكاریی پیشەكانو دەرهەستنەبوونی پیوەندییە كۆمەلایەتییەكان، بۆتە هۆی بیچم گیریی هەندێ پیوەندی لەسەر بناخەی دەسەلاتداریتی لەخودی كۆمەلگادا. نموونەی هەرە ئاشكرای ئاوا گۆرانكارییەك لەمیژووی ئایینەكانی هیندی كۆندا بەسانایی وەبەرچاو دەكەوێ. لەسەرەتای نیشتەجیبوونی عەشیرە ئارياییەكان لەولاتی هیندا رەوشتی ئەوان ((بۆ سەرنج راكیشیی ئەم خوا (ئاسمانی) گەلە زۆر ساكاربوو؛ لەهەر بنەمالەیەكدا باوكو دایكەكە دەوری زانا ئایینییەكانیان دەگیرا. سەرەتا شوینیكی پیرۆزو تایبەت بەپەرستشتكردن لەئارادا نەبوو. مەبەستی ئارياییەكان هەر تەنیا وەدەست هینانی لایەنگریی خواكان بوو، ئەویش لەریگەی جیبەجیكردنی ریورەسمی قوربانیكردنەوە. هاوكات لەگەلْ پیشڤەچوونی ئەم ریورەسمانەدا كۆمەلی غەیببیژو فالگریش وەدیهاتن كە زنجیرەیەكی بەربلاوو دووورودریژی دوعاو نزاو تەلیسمە سیحراوییەكانیان داهینا. ئەم نەریتە سەرزارەكییە كە مافی ئاشنایەتی لەگەلیدا هەر تەنیا تایبەت بەفالگرو غەیببیژان بوو، وە دووی هەمان مەبەستی پراكتیكیی وەچنگ خستنی لایەنگریی خواكان كەوتبوو.))[٤] هەلبەت دوائاكامی ئەم گۆرانكارییەش سەرهەلدانی سیستەمی كاسیتی بوو كە لەسەرووییەوە (كاهین)و (برەهمەن)ەكان ئامادەبوون، چونكی هەر ئەوان توانای ئەهوەن كردنەوەی

خواكانيان هەيەو هەر ئەوان ئەتوانن لەگەڵ خواكان بپەيڤن.. بەتيپەربوونى كات، برەهمەنەكان لەو باوەرەى كە خۆيان لەخەلكى ئاسايى بەباشتر دەزانى دەربازبوونو ئيدعاى ئەوەيان دەكرد كە تەنانەت لەخواكانيش باشترن. ئەوان بەردەوام گرنگايەتيى ريورەسمەكانيان دووپات دەكردەوەو ئەيانوت كە هەموو جيهان لەريگەى ريورەسمى قوربانيكردنەوە ئافرينراوە: (لەناخى ريورەسمى قوربانيكردنەوە بوو كە خواكان سەريان دەرهينا. بيگومان ئەگەر كاهين قوربانيى نەدەكرد، خۆرەتاويش هەلنەدەهات.))(٥).

ئەو نموونە زەقەى سەرەوە، بەتايبەت بەهۆى دەست نيشانكردنى ديناميزى دونيايى ريورەسمى قوربانيكردنو ماناو واتا بوونناسانەوەو كيانناسانەكەيەوە، بابەتيكى زۆر سەرنج راكيشو گرنگ ديتە بەرچاو؛ بەلام خالى سەرەكى ليرەدا دەربرى ئەو راستييە ميژووييەيە كە، هاوكات لەگەڵ پيشكەوتنى ژيارو شارستانيتىو ئالۆزيى كولتوورو، ريورەسمى قوربانيكردن چيدى نەك هەر زەمينەيەك بۆ هاوكاريى ئازادانەى سەرجەم ئەندامانى كۆمەلگا دەهاتە ژمار، بەلكو تەنانەت وەكو كۆمەلە كردەو دامەزراوەيەكى زۆر تايبەتو ئەقلانيش دادەنرا.

تا ئەو شوينەى پيوەنديى بەبابەتى ئەمئوەكيى خود، بيچم گيريى شوناسى تاكى، ئەنداميتى تاك لەكۆدا، ناوەكيكردنەوەى دەسەلاتو دەسەلاتداريتىو بابەتەكانى

تری (دەروونناسیی کۆمەڵایەتی)یەوە هەبێ، هەر تەنیا ئاماژەکردن بۆ زۆریک لەتیۆرە جۆراجۆرەکان سەبارەت بەمانای تۆتەم، قوربانیکردنو خواردنی تۆتەم خۆی لەخۆیدا بەئەندازەی پیویست روونو ئاشکرایە، هەرچەندە ئەبێ ئەمئەوەکیو یەکیتی نیوان خودە تاکییەکانو یاخود عەشیرەکە لەگەڵ تۆتەمداو، لەکۆتاییشدا پیوەندیی ریورەسمی نیچیرو قوربانیکردنی تۆتەم بەئایینی کۆکردنەوەو پەسندبوون بۆ ناوەوەی کۆ رەچاو بکرێو گرنگایەتیی بدریتێ. لیرەدا ئەوەی مابیتەوەو، یان باشتر بلیین، گرنگترین شت دەستنیشانکردنو خستنەرووی پیوەندیی ریورەسمی قوربانیکردن بەبابەتی (دەرهەستکاری)یەوەیە، چونکە پیوەندیی ئەم ریورەسمە بەپاراستنی خودو دەسەڵاتو گۆرینەوەوە تا ئەو جیگەیەی توانرا لەووتانەی سەرەوەدا ئاشکرا کرایەوە. دەرهەستکاری لەبنەرەتدا جەوهەری کۆمەڵایەتیی ریورەسمی قوربانیکردن لەکۆمەلگا سەرەتاییەکاندایە. تیپەرین لەقوربانیکردنی مرۆڤ بۆ قوربانیکردنی هەر بوونەوەریکی دیکە لەبنەرەتدا بەمانای دەربازبوون لەشتە تایبەتیو تاکییەکانە بۆ شتە گشتیو چەشنییەکان، لەبەرئەوەی کە بوونەوەری قوربانیکراو هەر تەنیا نموونەیەك لەرەگەزو چەشنەکەی خۆیەتیو ئیدی لەخۆگری هەر جۆرە تایبەتمەندیو چۆنایەتییەکی زاتی نییە. ئەم بوونەوەرە ئاکامو بەرهەمی دەرهەستکارییەو بۆ خۆشی شتیکی دەرهەستە. لیرەشدا، تەنیا مۆركو پیوانەی هەلسەنگاندن بریتییە لەچەندایەتیو ژمارە، کە هەمان

ژمـــارەی قوربانییەکانـــە. لـــەپاڵ ئەمەشـــدا، ریورەسمـــی قوربـانیکردن لەکۆمـەلگا سـەرەتاییەکاندا لەهـەموو کـاتیکدا ئاویتـەی دەرهەسـتکاری بـووە. ئـەم ریورەسمـە پیشـاندەری جـۆریَ لەگۆرینـەوە (یـان باشـتر بلیـین جـۆریَ لـەکرینو فرۆشتن)ی دوو شتی نابەرابەرە: گیـانی مـرۆڤ یـان گیـانی بوونـەوەریکیتر لەهەمبـەر ژیانو تەندروستیی کۆمـەلگا یـان عەشـیرەتیك. دیـارە کـە لـەم کریـنو فرۆشتنەشـدا هـەموو قازانجـەکان بـۆ مرۆڤـی بـەرایی تـەرخانکراوە؛ ئـەویش جیبەجیکردنی ئەم گۆرینەوە پر لەسوودە بەنیشانەو هیمای بـیرتیژیو زیرەیکیـی خـۆی لەقەلـەم دەدا کـە توانیویـەتی بەنرخیکی کەمەوە خۆی بەسەر هیزە زلـەکانی سروشـتدا زاڵ بکات. خۆ بەزلزانیو فەخری کاهینو برەهمەنە هیندییەکان، کـە نزیکایەتییـەکی سـەیری لەتـەك خـۆ بـەزلزانیو فـەخری مرۆڤـی مۆدیرنـدا هەیـە، ئاکـامو دەرئـەنجامی هـەر هـەمان بۆچوونـــە، پالـــەوانی ئودیســـەی هۆمـــیریش، وەك هـــەر بورژوایەکی سەرکەوتووی دیکە، بەپشت بەستن بـەتیرتیژیو زیرەکـیو لەریگـەی قوربـانیکردنی هـاوریَو خزمـەتکارو داراییـەوە، سـەرەرای هـەوڵو پیلانـی تـاقمیك لـەخواکان، لەئاکامدا زیندووو تەندروست بۆ مالەکەی خۆی ئەگەریتەوە تاکو، دوای بەکۆمەڵ کوشتنی سەرجەم رەقیبو نەیارەکانی، سەریری پاشایەتیو خیزانەکەی لەئامیز بگریتەوە. بیرتیژیو ژیریی ئەقلانیی پالەوانی ئوستوورە، کە لەکۆتاییدا لەریگەی قوربـانیکردنی هەموانـەوە سـەرئەکەویَ، خـالی بەرامبـەری پالـەوانی تراژیدییە، کـە خۆبـە قوربـانیکردنو دۆرانو گیـان

بەختکردن بەشیوەیەکی هۆشیارانەو بەئاگادارییەوە پەسند دەکات-بەلام، تەنانەت بەم وەسفەشەوە، هەردووکیان هەمویان لەژیر سیبەری لۆژیکی قوربانیدان.[٦]

بەم شیوەیە دەبینین کە ریورەسمیقوربانیکردن لەکۆمەلگاسەرەتاییەکاندا بەراستی (نموونەی یەکەم)ی دیالکتیکی گۆرینەوەو دەرهەستکاریو دەستپیکی بیچم گیریی سووژەو دامەزراندنی دەسەلاتە. بەوتەی یەکیك لەراڤەکارانی بیرورەگەلی ئادۆرنۆ، پیوەندیی ریورەسمی قوربانیکردنو دەسەلات پیکەوە بابەتو واتای سەرەکیی دیالکتیکی رۆشنگەری پیکدینێ: (هەولدان بۆ وەدەستهینانی (توانای) کۆنترۆل، بەردەوام شیوەی ریورەسمی قوربانیکردنی هەبووە، نەك لەبەرئەوەی کە بەریوەبەرایەتیو بەریوەبردنی (چوارچیوەی) دەسەلاتەکە خراپ بووە، بەلکو بەو بۆنەیەوە کە ریورەسمی قوربانیکردن لەبنەرەتدا هەمان واقیعی دیالکتیکی دەسەلاتە.. دەسەلات بەردەوام پیویستی بەقوربانیکردن هەیە: کیانو بوونی خود قەرزانباری قوربانیکردنی ئیستا لەبەردەم داهاتوودایە؛ دەرهەستکاری، ئەم شیوە کردەیەی (modus operand) کۆنترۆلی زانستی، شتێ نییە جگە لەقوربانیکردنی شتە تایبەتییەکان لەبەردەم گشتییەکاندا.)[٧] هەلبەت دەکارین قوربانیکردنی غەریزە لەبەردەم ئەقلدا، تاك لەبەردەم کۆو سروشت لەبەردەم تەکنۆلۆژیادا بخەینە سەر ئەم پیرستە کورتە.

دیالکتیکی رۆشنگەری لەبنەرەتداو بەراستی گیرانەوەیەکە لە میژوو و (پیش میژوو)ی دەسەلاتی سووژە

(واتــه، مــرۆڤ) بەســەر ئوبــژەدا (واتــە، سروشــت). ئــەم گیرانەوەیــە لــەزۆر رووەوە لــەو گیرانەوەیــە ئــەچێ کــە ڤیکــۆ لەزانســـتی نـــوێدا ئاراســـتەی دەکـــا،[8] هەلبـــەت بـــەم جیاوازییەوە کە لەدیالکتیکی رۆشنگەریدا هیچ ناوونیشانیك لەبابەتی ئوستوورەناسانەو زۆر نەرمرۆیانەی ئەلقە ئەلقەبوون (یـان دەورەیـی بـوون)ی میـژوو وەبـەرچاو ناکـەوێ. (هەلبـەت خـودی ڤیکـۆش میـژووی وەحیـانی یـان میـژووی نەتـەوەی هەلبژاردە بەگشتی لەم یاساو، یاخود، قەدەرە ئوستوورەییە جیادەکاتـــەوە.) گیرانەوەکـــەی ئـــادۆرنۆو هۆرکـــهایمر بەشیوەیەکی ناراستەوخۆ چوار قۆناخ دەگریتـەوە. هەلبـەت ئـــەوان هیـــچ کـــات بەراشـــکاوی لەمـــەر (قۆناخەیـــەك لەدوایەکـەکان)ی میـژوو بـاس ناکـەنو بـەگویرەی جۆریـك (یاسای گشتیی تەجریدی) لیکدی جیایان ناکەنەوە. لیرەدا، مەبەســـت هـــەمان رەوتـــی میژوویـــیو هەســـتپیکراوی ئـــەقلانیتربوونی زانســـتی مرۆییـــە کـــە بـــەردەوام گشـــتیترو دەرهەســـتتر بۆتـــەوە، نـــەك دۆزینـــەوەی (یاســـاگەلی زانســـتیو بابەتیانە)ی میژوو. هیچ پیوەندییەکی هۆداری یەکلایەنانەش لەنیوان ئەم (قۆناخە)و رەهـەندەکانی بەرهەمهینان یـان گیجـە جۆراوجۆرەکـانی چـالاکیی ئـابووریی کۆمـەلگا مرۆییـەکان لەگۆریدا نییە. لیرەدا تاقە مەبەستی دەستنیشانکردنی ئەو چوار قۆناخە میژووییە کە یەك لەدوایەك بەدەوری تەوەرەی چوار وتەزای (سیحر)، (ئوستوورە) (میتافیزیك)و (زانستو تـەکنۆلۆژیا)دا سـوور دەخۆنـەوە-روونترکردنـەوەی بەلگاندنـە

ئالۆزەکانی نووسەرانی دیالکتیکی رۆشنگەرییە؛ هەر بەم بۆنەشەوە هەرگیز نابێ جیاوازییەکەی لەگەڵ خودی بەلگاندنەکەدا وەپشت گوێ بخرێ (لەدوابەشی ئەم نووسینەی بەردەستدا تیشك خراوەتە سەر لیکدانەوەی ئەم جیاوازییەو هەروەها بابەتەگەلی پیوەندیدار بەماناو گرنگایەتیی شیوە گیرانەوەکەی ئادۆرنۆو هۆرکهایمر).

قۆناخی یەکەم، واتە پیش میژووی سووژە، هەمان پیش میژووی مرۆییە. مەتەلی (سەرەتا)–سەرەتای زمان و کۆمەلگاو زانیاریو هتد– گرنگترین خاڵ لەوەسفی ئەم قۆناخەدایە، چونکی هەر هەولیك بەمەبەستی تیگەیشتن و روونکردنەوەی ئەم (سەرەتا)یە لەسەر بناخەی هەر چەشنە هۆداریتییەکی (میژوویی) خۆی لەخۆیدا جۆرێ لەو (دیاریکردنی ئاکامەکان بەپیی ویستی خۆی)و بەدواوەیەو تەنانەت هەندێ دژایەتیی بەرچاویشی لی ئەکەویتەوە؛ وەها هەولیك بەمانای چیکردنی چەشنێ ئوستوورەیە، لەبەرئەوەی کە ئوستوورەکان، لەبنەرەتداوبەراستی، بریتین لەهەوڵو تەقەلا جۆراوجۆرەکان بۆ ئاراستەکردنی وەسفیکی گشتی و یەکدەست و هەمەگیر لە(سەرەتا). لەگیرانەوەکەی دیالکتیکی رۆشنگەریدا هەموو شتێ بەبچرانی مرۆڤ لەسروشت و سەرهەلدانی دوانەی سووژەو ئوبژەوە دەست پیدەکا. ئەم پچران و بەرامبەرینییەش زۆرتر لەریگەی دەرکەوتەو کۆبەندە هەرە گشتی و گرنگەکەیەوە، واتە هەست بەترس، هەلدەسەنگیندرێ. دوابەدوای پچران لەسروشت، جیهان بۆ

مــرۆڤ دەبیتــە کۆمــەلیکی ئـــالۆز لـــەهیزە نەناســـراوو ویرانکـــەرەکان. بەپیچەوانـــەی بوونـــەوەرەکانی دیکـــە، کـــە بەردەوام لەکاتی ئیستادا دەژین، وینەگـەلی رابردوو (مـەرگی باووباپیران)و داهــاتوو (مــەرگی خــۆی) بــەردەوام لەمیشــکی مرۆڤـــدا ئامادەبوونیـــان هەیـــە. لەگیرانەوەکـــەی ڤیکـــودا وەدیارکەوتنی بابەتیانـەی ئـەم ترسـە، واتـە ناشتنی مـردوو، بەراســتی بەیەکــەم دامــەزراوەی کۆمەلایــەتیو ســـەرەتای بەدیهاتنی کۆمەلگا دادەنریّ.

لـەناخی ئـەم دابرانـەو ترسـی دوای ئـەم دابرانـە دابـوو کـە خودیکی تاکیو هۆشیار سەری هینایەدەریّ.

ئەنرژیی دەروونیی پاش ئەم ترسە بەردەوامـە بـووە هـۆی ئـەوەی کـە مرۆڤ بەسـەر سەرکەشیی سروشتی نـاوەوە یـان هــەمان (غــەریزە وەحشــییەکان)دا زالّ بــیّ. مرۆڤــەکان بــۆ بنیاتنــانو گیرســاندنەوەی ئــەم خــودە تووشـــی زۆر بـــەلاو ناحـەزی؛ بەوتـەی ئـادۆرنۆو هۆرکـهایمر، هــەر کـام لەئیمـە لەسەردەمی منداليتيدا هەر ئـەم رووداوە ترسـناکەی جیایی لەجیهان، زالبوون بەسـەر (غـەریزە)دا، ئاگـاداری لـەتاکیتیو ئیشـی بلـۆق-بـەچاوان دیتـووە. هەلبـەت سـەرلەبەری ئـەو خالانەی لەسەرەوە بەشیوەیەکی جیاجیا ئامارژەیان پیکرا (و لەگـەلّ زۆریکـی تـردا) هــەر تـەنیا رەهەندگـەلی جیـاواز، بـەلام جیانەکراوی، یـەك واقیعن، خـود لەپیشـدا وەکـو وتەزایـەکی کۆمەلایــەتی بیچــم ئــەگریّو دەوامو مانــەوەی کۆمــەلگاو یاساکانیشـــی لـــەگرەوی ســـەقامگیریو پاراســـتنی خـــودە تاکییەکاندایە.

بەوتـەی نیچـە (لەرەچەلەکناسـیی ئاکـاردا)، دوابـەدوای پچـڕان لەسروشـت، مـرۆڤ وەکـو بوونـەوەریکی کـەم هــیزو بیبەش لەچنگ‌و دوان، ناچار ما بۆ مانەوەی خۆی پەنا بباتە تـەنیا چـەکی خـۆی، واتـە ئـەقڵ. ئـادۆرنۆو هۆرکـهایمریش بەچاوبرین لەنیچەو فرۆید، (ئەقل)یان وەکو لایـەن یـان بەشـی دەرهەسـتکراوی هـیزی غـەریزەو خـودی ناهۆشـیارو نەسـتی مـرۆڤ دادەنا کـە هـەر لەسـەرەتاوە وەکو ئامرازی پاراسـتنی خـــود لەشـــەر لەگـــەڵ سروشـــت (ی نـــاوەوەو دەرەوە)دا بەکارهینراوە.[١٠] گرنگترین ئاکـامی بەرامبـەریتیی سـووژەو ئوبژەخواسـتی گەرانـەوە بۆ باوەشـی (دایکی سروشـت) بـوو، بەڵام بێ دۆراندنی خودی تاکی‌و جیاوازییەکـەی لەجیـهان. ئیـدەی (بەهەشـتی ونبـوو)و (سـەردەمی زیرینـی یـەکیتیی مــرۆڤ‌و سروشـــت)و هــەروەها تــرس لـــەونکردنی خـــود لەسروشـتداو گەرانــەوە بـۆ قۆنــاخی حــەیوانی بەراســتی هەردووك کۆنکترین بابەتگەلی ئاگایی‌و هۆشیاریی مرۆڤ پیك دینـن کـە جێ‌پەنجـەیان لـەناو زۆریـك لەئوسـتوورەو بـاوەرە نەتەوەییەکاندا دیارە.

بەڵام ئەگەر شیمانەی گەرانــەوە بـۆ سروشـت لـەگۆڕێدا نــەبێ، ئــەوە بــۆ زالبــوون بەســـەر جیــایی‌و بەرامبـــەریتی‌و هەروەها ترسی دوای ئەمانە هەر تەنیا یەك ریگە ئەمینیتەوە: دابەزاندنی سروشت بۆ خودی مرۆیـی (واتـە، هـەمان سووژە یـان زەیـن)و گواسـتنەوەی کۆمەڵـە ئـاڵۆزەو ناریکوپیکـەکانی (سروشـت) بۆ چەمکە گشـتی‌و یەکدەسـت‌و یـەکگرتووەکانی

زەین. گواستنەوەی هاماوی جیهان بۆ زەینییەتی مرۆیی، بناخەی هاوبەشی ئوستوورەو میتافیزیكو ئەقلی رۆشنگەری پیك دینێ. ئەم گواستنەوەیە پیش مەرجی دەسەڵاتداریتی مرۆڤ بەسەر سروشتو ئەمئەوەکیی سووژە لەگەڵ ئوبژەدایە، کە بەنموونەی سەرەتایی سەرجەم شیوەگەلی زانیاری–عیرفانیو فەلسەفیو زانستی–ئەژمیردرێ. لەم روانگەیەوە، بابەتی (ناوەندیتی زەین)و (مەلبەندیتی مرۆڤ یان تەوەری) بابەتیکە هاوتەمەن لەگەڵ دریژایی خودی میژوو.

بەلام بەرامبەریتیی سووژەو ئوبژەو هەولی مرۆڤ بۆ دەسەڵاتداریتیی بەسەر سروشتی ناوەوەو دەرەوەدا، جگە لەپاراستنی خودو گۆرینی سروشت بۆ بابەتیتییەکی رەها، ئاکامگەلیکی دیکەشی بەدواوەوە بوو. کۆمەلگا کە بریار وابوو مرۆڤ لەژیر رکیفی هیزو یاساگەلی سروشت رزگار بکا، بۆ خۆی گۆردراو بوو بەسروشتیکی دووەمین کە بەسەربەستیو جیا لەهەر چەشنە چاودیرییەکی تاکی یان کۆییو بەنرخی قوربانیکردنی مرۆڤەکان بەردەوام لە(پیشکەوتن)دابوو. توانستو بەهرە ناوەکییەکانی مرۆڤ لەروالەتی پیوەندیو دامەزراوەگەلیکی بابەتانەو نامۆدا خۆیان بەسەر مرۆڤدا زاڵ کردو مرۆڤ، کە بریاربوو ئاغاو گەورەی جیهان بێ، گۆردراو بووبەچشتیك لەنیوان چشتەکاندا. ئامرازگەلی وەدەستهینانی دەسەلات بەسەر سروشتدا، وەك دابەشکاریی پیشە، خۆیان بەسەر سەرجەم

دامـەزراوەو پیوەندییـە مرۆییـەکاندا، لەبنەماڵـەو عەشـیرەوە بگـرە تـا ریورەسمـــە کولتـووری‌و ئایینییـــەکان، زاڵکــردو دەسـەڵاتی مـرۆڤ بەسـەر مرۆڤداو گۆڕینـەوەی توندوتیـژی‌و هیزو (دریژەدان بەمانـەوە) یـان کـرد بەقـەدەری ئوسـتوورەیی سەرجەم رەگەزی مرۆڤ.

هەڵبـەت ئـەم رەوتـە پـەیتا پـەیتاو بەتیپـەرین لەچـەندین قۆنـاخی سـەرەتاییەوە سـەری‌گرت. بـەگویرەی گیرانـەوەی دیـالکتیکی رۆشـنگەری، لەسـەردەمی پیـش ئوسـتوورەداو، تەنانـەت بـەر لەسـەرهەڵدانی گیانگـەریتی (animism) سـیحرو جادوو گرنگترین شیوەی ئـەزموون‌و زانیـاریی مرۆیـی بـوون، نموونـــەی ســـەرەکیی بیریـــاریی جـــادوویی هـــەمان لاسـایی‌کردنەوە (مایمیسـیس)یـان هەڵسـوکەوتی لاسـایی کـەرەوەیی (مایمـاتیك) بـوو کـە هاوکـات بەنموونـەی گەمـەو پیکـەنین‌و داهینـانی هونـەرییش دادەنـرا (هەرچـەندە لـەو سەردەمەدا هونەرو باوەرە ئایینییەکان‌و ژیانی کردەیی‌و ژین هیشـتا لیکـدی جیـا نەکرابوونـەوە). هەڵبـەت بەرامبـەریتیی سـووژەو ئوبـژەو هـەروەها ویسـتی کـارتیکردن‌و شـویندانان لەسـەر ژینگـە لەسیحرو جادوودا ئامادەبوونیـان هەیـە؛ بـەڵام لـەم قۆناخـەدا هیـچ نیشـانەیەك لەخواسـتی دەسـەڵاتداریتیی سـووژە بەسـەر ئوبـژەداو یـەکیتی‌و ئەمئـەوەکیی ئـەو دوانـە لـەئارادا نییـە؛ چونکـە، بەوتـەی ئـادۆرنۆ، هەڵسـوکەوتی لاسـایی‌کەرەوەیی هیـچ شـتیَ لاسـایی ناکاتـەوە، بـەڵکو لەوشـتەدا خـۆی دەنوینیتـەوەو لـەناو ئـەچیَ.)[11] ئـەنجامی

هەرە گرنگی ئەم هەلسوکەوتە نزیکایەتیی زەینو عەین (واتە، ناسکارو بابەت)و وەدیهاتنی لیکچوونی نیوان ئەو دوانەیە؛ ئەمەش بەم مانایەیە کە زەین (واتە، سووژە) هەولدەدا لەریگەی نواندنو لاساییەوە (مایمیسیس)پیوەندییەکی بەتاڵ لەتوندوتیژیو دەسەلات لەگەڵ بابەتەکەی (عەین) خۆیدا سازبکا. وەها تیروانینیك چەندین دەرئەنجامی گرنگی بۆ سووژەو ئۆبژە بەدواوەیە. لەهەلسوکەوتی لاساییکارانەدا بەردەوام بابەت (لەچاو زەینو ناسکار) بەباشتر دادەنرێ. هەلسوکەوتی لاساییکارانە دەبیتە هۆی رزگاربوونی چشتو بابەتەکان لەبەندی نفرتیی (چشتئاسایی)، کە بۆخۆی یەکێ لەئاکامەکانی ئاوەزئامرازییەو، مۆلەتیان دەداتێ تاکو ناوەرۆکی راستەقینەی خۆیان بەزمانیکی تایبەت بەخۆیان دەرببرن. ئەم زمانەش، بەراستی، بەسەرەتای سەرهەلدانی جوانیو، پیوەندیی ئەم جوانییە بەهەقیقەتەوە لەبەرهەمە هونەرییەکاندا لەقەلەم دەدرێ. سووژەش لەم ریگەیەوە مۆلەتی دەدریتێ تاکو هەموو توانستە ناوەکییەکانی خۆی بەشیوەیەکی هاوساز بینیتەدی. سووژە، لەئاقاری گەمەو هونەردا، بەوەلانانی خواستی چەقیتیو لەریگەی لەسەرخۆچوونەوە (ecstasy) لەئاکامدا رزگاردەبێ. کەیفو سەرخۆشیی دوای گەمەو راهینانو وەرگرتنی (تامو چیژی) بەرهەمە هونەرییەکان، کە لەوێ هیچ ناونیشانیك لەدیالکتیکی ویرانکەری پاراستنو لەناوبردنی نابیندرێ، خۆی لەخۆیدا پیشاندەری هەمان ئازادیو رزگاری لەترسە.

بەڵام تا ئەو شوێنەی پەیوەندیی بەسیحرەوە هەبێ، گرنگترین دەرئەنجامی ئامادەنەبوونی بابەتی دەسەڵات ئەوەیە کە هیچ پێویستییەك بۆ (دەرهەستکاری) لەگۆڕێدا نییە. جادووکار یان ساحیر بابەتەکەی خۆی پیشان ناداتەوەو، هەر لێرەوەیە کە، پێویستی بەچەمکە گشتیو دەرهەستەکان نییەو، سەرنجیشی یەکسەر لەسەر خودی بابەتەکەو تایبەتمەندییە پەراوێزیو بەرهەستەکانی کۆکراوەتەوە، هەر بەم بۆنەوەیە کە لەروانینی جادوویی‌دا بەردەوام ناوگەلی تایبەتیی چشتەکانو شتە بەرهەستەکان، وەك موو یان نەیزە، گرنگایەتیی زۆریان هەیە.

جەوهەری مێژوویی جادوو و روانینی جادوویی لەشیکارییە تۆکمەکەی ئارنۆلد هاوزردا سەبارەت بەنیگارکێشیی سەردەمی دێرینەبەردی، (paleolithic، دووەمین سەردەمی چاخی بەرد)، ئاشکرا کراوەتەوە. ئەم وێنانە خاوەن تایبەتمەندییەکی سروشتیو زیندوو سەرانسەر ناتوورالیستین کە بەراستی هیچ لێکچوونو نزیکایەتییەکیان بەشێوەکاریی منداڵان یان بەرهەمە دەرهەستو هێماییەکانی سەردەمگەلی دواییەوە (وەك چاخی نوێ بەردی) نییە. بەوتەی هاوزر، وێنەی خەیاڵکرد یاخود ئەو هەستەی کە ئەم بەرهەمە ناتوورالیستیانە ئاراستەی دەکەن هێندە سەر راستو خاوێنو بەتاڵ لەهەر چەشنە دەستکارییەکی فیکرییە کە هەر تەنیا لەشێوەکاریی ئەمپەرسیۆنیستیی مۆدێرندا شتی وا وەبەرچاودەکەوێ.[12]

ئـەم بەرهەمانـە هـی سـەردەمیکن کـە نیچـیرو راو گرنگــترین شیوەی ژیان بردنە سەر بوو، سـەردەمی سـەرهەلدانی جۆریّ (تاکیتیی سەرەتایی)و ژیانی کۆیی وئۆرگانیزەنەکراوو ئازاد. سەرومری بەلگەو نیشانەکان پیکەوە لەخۆگری ئەو خالەن کە لــەم ســەردەمەدا هونــەر لەبنــەرەتدا (ئـامرازیك بـۆ جــۆریّ تـەکنیکی جـادوویی بـووەو لـەم پیگەیەشـدا کـارکردنیکی یـەکجارکردەیی هـەبوو کـە بەتـەواوی لـەپیناو وەدیـهینانی مەبەسـتە ئابووریيـەکاندا هەلسـوکەوتی دەکـرد.)[١٣] ئـەم شیوکارییانە بەراستی چەشنیّ ئامراز یان (داو)ی جادوویی بۆ بەدواخستنی بوونەوەرەکان بوو، چونکی بۆ مرۆڤی ئـەو سـەردەمە شیوەکاری یان وینـە (هــەم نواندنـەوەو هـەم شـتە نویندراوەکە بوو.) بۆ نموونـە، کردەی تیرخستن لەکەوانـەوە بەرەو وینـە بوو کـە تـەکنیكو مەبەسـتی جـادوو، واتـە راوو نیچیری، وەدیئـەهینا، نـەك جـۆریّ لـەهزرو ئەندیشــە یـان بیروباوەری زەینی. رەسمکردنی ئەم شیوەکارییانە بۆ خۆی بەشیکی هـەرەگرنگی رەوتی راوکردنو، کەواتـە، کردەیـەکی مەبەستدار بوو، نەك جۆریّ کارکردو ریورەسمـی هیمایی کـە ئەبیّ (جینیشین)ی چالاکیی کردەییو راستەقینەی راوبـیّ. لەوکاتـەدا هونـەر هیشتا سەرانسـەر لەخزمـەت ژیانـدا بـوو و، خـاوەن هــەر چەشـنە دەوریکـی (رازینـەرەوەیی)و (هونـەری) نەبوو (بەو شیوەیەی ئەورۆکە بەکارئـەبریّ). ئەمـەش کـە ئـەم وینەگەلــە زۆربـــەی کـــات لەســـووچو قوژبنـــە تـــاریكو دوورەدەسـتەکانی ئەشـکەوتەکاندا رەسـمو بەراسـتی نـهینی

كـراون ديسـانەوە پيشـاندەری هـەر هـەمان ديـدو بۆچوونـە. مەبەست لـەرەسمكردنی ئـەم وينەگەلـە قـەبارەو ئەندازەيـەكی يەكجار سروشتی و راستەقينەدا داهينانی نموونەيەكی ديكە بوو كە مەشيايە دەربر يان لاسايی نموونەی سەرەكی ببوايە؛ هەلبـەت ئـەم شيوە (نواندنـەوە)يـە، كـە ئامـاژەو هيماسـازیو ساختەكاری ناچنە ناو مەبەستەكانيەوە، (نـەيدەتوانی شتێ جگە لە(نواندنەوەی) ناتورالستی بێ.)[١٤]

سـەرهەلدانی گيانگـەريتی لەسـەردەمی نـوێ بـەرديدا بـەمانی دەسـتپيكی دەرهەسـتو زەينـی بوونـی واقيـعو دابەشكردنی جادوو بەسـەر بـوارە جياجياكاندا وەك هونـەرو پيشـەو ئوسـتوورەو..هتـد بـوو. لـەم سـاتەوەختە بـەدواوە، نواندنـەوەی وردو بـەكاوەخۆو چالاكی سروشـت كـە زيـاتر سەبارەت بەبابەتە بەرهەستەكان بوو جيگەی خۆی بەخشييە (نيشـانە شمـاتيكو برياريـيـەكان) كـە (هـەروەك خـەتی هيروگليف، لـەجياتی بەرهـەم هينانـەوەی ئۆبـژە يـان بابـەت، ئەوەيان پيشاندەدا.)[١٥] هەنووكە (واتە، لەو قۆناخەدا) هونەر هـەولدەدا لـەبری ئـەزموونی زينـدوو و هەستپيكراوی مـرۆڤ دەربـارەی چشـتەكانو جيـهان، (ئيـدەو چـەمكو جەوهـەری ناوەكيی چشتەكان) وەچنگ بخات. لاسايیكردنەوەی ئوبژەو نزيكايـەتی لەگـەلی جيگـەی خـۆیدا بـەئافراندنی هيماكـان. (وينەو نموونەگەلی سەردەمی نوێ بەردی هەر تەنيا لەريگـەی بەكارهينانی دوو يان سێ رەسمی ئەندازەييـەوە ئـەندامانی لەشی مرۆڤيان پيشاندەدا.)[١٦].

داهینـانی ئـەم هیماگەلـەو بـەگیاندار زانینـی سـەرجەم چشـت و بوونـەوەرەکان–واتـە، بەخشـینی تایبەتمەندییـە مرۆییەکان بەوان، وەك زانیاریو زەینییەت– یەکەم هەنگاوی گرنگ لـەپیناو دابـەزاندنی ئۆبـژە (واتـە، عـەینو بابـەت) بـۆ سـووژە (واتـە، زەیـنو ناسـکار)و دەسـەڵاتداریتیی دووەمـی بەسـەر یەکـەمیدا بـوو. بەدیـهاتنی ئـەم ئامانجـە پیویسـتی بەسـەرکوتو بـەرەوبرکردنی هـەر چەشـتە نـەبوونی ئەمئـەوەکیو قوربـانیکردنی بابەتـە بەرهەسـتەکان لەبـەردەم شـتە گشـتییەکانداو، توانـەوەیان لەچەمکـە گشـتییە زەینییەکاندایـە. هیماگـەلی گیانگـەریتیش لـەئاکامدا بـوون بـەقوربانیی وەهـا لـەناوچوونو توانەوەیـەك. هـاوزر بەرامبـەریتیی جـادوو و گیانگـەریتی بـەم شـیوەیە وەسفدەکات: (دیدی جادوویی بۆ جیهان مۆنیستییەو، واقیع لەروالـەتی یـەك تـەنراوی سـاکارو بـەربڵاوو پیکهاتەیـەکی یـەکگرتووو بیپچـران سـەیر دەکـا؛ بـەڵام گیانگـەریتی دوولایەنانـە (دوالیسـتی)یـەو زانیـاریو باوەرەکـانی خـۆی لەروالەتی سیستەمیکی دوو جیهانیدا دادەریژریو بیچمیان دەداتی.

جـادوو روانینیکـی هەسـتئامیزە کـە تیکـەڵاوی شـتە بەرهەستەکان دەبی؛ بەڵام گیانگەریتی روانینیکی مینۆکییەو بەرەولای (دەرهەستکاری) دەشکیتەوە. لەدۆخی یەکەمدا بیرو ئەندیشە لەسەر ژیـان لـەم جیهانـەدا بنیـاتنراوەو، لـەدۆخی دووهەمدا، لەسەر ئەو جیهانەی کە دیت. هەر بەم بۆنەشەوە،

لەهونەری سەردەمی دیرینە بەردیدا چشتەکان راست وەك ژیان و واقیع بەرهەم ئەهینرینەوە، لەکاتیکدا کە هونەری سەردەمی نوێ بەردی جیهانیکی باشتری یاسامەندو ئارمانگەرا (idealized) لەهەمبەر واقیعی ئەزموونی ئاساییدا دادەنێ.)[١٧]

هەلبەت ئەم وەسفەش خۆی لەخۆیدا تارادەیەك گشتی و دەرهەستە. هاوزر ئەو راستییەی وەپشتگوێ خستووە کە بیرو روانگەی تیۆلۆژییە وەحیانییەکان لەمەر ژیانی دوای مەرگ و هەستانەوەی جەستەیی (لەقیامەتدا)، لەچاو تیۆرگەلی فەلسەفەکارانی یۆنانی کۆن سەبارەت بەهەرمانیی رۆح، لەخۆگری چەندین توخمی مادی و بەرهەستە. هەر بۆیە نابێ وەسفەکەی هاوزر دەربارەی بەرامبەریتیی دوو روانگەی ئەم جیهانی و ئەو جیهانی وەکو ریسایەکی گشتی دابندرێ کە(گوایە) بەکارهینانی، دەبیتە هۆی باشتر تیگەیشتنی گۆرانکارییەکانی سەردەمگەلی دوایی. هەلبەت سەرەرای ئەمە، شیکارییەکەی هاوزر لەمەر رەوتی دەرهەستبوونەوەی ئەزموونی مرۆیی و، بەتایبەت ئاماژەکەی بۆ هیرۆگلیف، راست و بەجییە. لەمیسری کۆندا گەشەکردنی تایبەتمەندییە دەرهەست و ریسامەندو هیماییەکانی بەرهەمگەلی کولتووری، پیوەندییەکی راستەوخۆی لەتەك سەقامگیریی زنجیرە قۆناخە کۆمەلایەتییەکان و مسۆگەرکردنی دەسەلاتداریتیی رەهای فیرعەوندا هەبوو. سەرلەبەری ئەو خالانەی سەرەوە لەگۆرانکاریی میژوویی خەتی هیرۆگلیفدا دیارە. ئەم خەتە،

کـه مـافی خویندنـەوەو بـەکارهینانی هـەر تـەنیا تایبـەت بـەچینیکی بـالاّو بـەرچاو بـوو، بـەئامرازی گرنگـی پتەوترکردنەوەو پەرەپیدانی هیزی پاوانخوازانەی فیرعەون‌و فالگرەکان ئەهاتە ئەژمار. بیگومان توانا بەرزو هونەرییەکانی شارستانیتیی میسر لەهینانە ژیر رکیفی هیزە سروشتییەکان (وەك کۆنـترۆلی رووبـاری نیـل‌و چیکردنـی ئـەهرامو..)و شـەرعی‌و یاسـامەندبوونی دەسـەلاّتی کۆمەلاّیـەتیی حوکمـداران‌و هـیزی کولتووریـی ئوسـتوورە نابـیّ‌و نـاکریّ لـەرەوتی پیشـکەوتنی خـەتی هـیرۆگلیف جیابکریتـەوە. سـەرهەلدانی ئـەم خەتـە دەسـتپیکی جیـایی وشـە لەوینـەو هەروەهاسـەرەتای ئامرازی‌و دەرهەستبوونی زمانـە. هاوکـات لەگـەلّ سـەرهەلدانی خـەتی ئـەلفوبیی‌و سیسـتەمی نیشـانە هیماییەکان (هوبووت یان هاتنەخواری زمـان)یـش کـاملّ بـوو. وشە بوو بەئامرازی ناسین‌و چاودیری ئەقلاّنی، لەکاتیکدا کە وینـە سروشـتیکی غـەریزی‌و دژە ئـەقلاّنیی وەدەسـت هینـا. وشە گۆردراو بوو بەزانست‌و وینەش هـەر بەهـەمان شـیوە، گۆردراو بوو بەهونەر. جیایی ئەم دوانە لەیـەکتر واقیعیکـی میژووییە، کە نکوولی لیکردنی بەردەوام بۆتە هۆی نادیاری‌و لیلـی سـیمای راسـتی‌و هەقیقـەت. پیداگریـی تیۆلۆژییـە وەحیانییـەکان لەسـەر (هەقیقـەتی بیّوینـە)و بـەرەوبرکردنی وینەسـازیی هـەق (واتـە، خواوەند) هـەر لەسـەر ئـەم بناغەیـە دامـەزراوە. تـەنیا ئاکـامی چاوپۆشـیکردن لـەم (شـتە) بەرەوبرکراوە گەرانەوە بۆ ئوستوورەو گەشەکردنی دەسـەلاّت

بوو؛ هێزی ئوستوورەیی سینەما، وەکو خەتی وێنەیی یان هیرۆگلیفی مۆدێرن، پێشاندەری ئەم بابەتەیە.

گیانگەریتی گیان دەبەخشێتە چشتو بوونەوەرەکان، لەکاتێکدا رۆشنگەری مرۆڤە گیاندارەکان دەکاتە چشتگەلێکی بێگیان. پەیوەندیی نێوان ئەم دوانە، دەرکەوتەیەکی دیکەی دیالکتیکی رۆشنگەرییە کە لەسەردەمی نوێدا دووبارە دەبێتەوە: لەو ساڵانەدا کە کانت هەولی ئەدا زانستی نیوتۆنی وەکو زانیارییەکی بابەتیانە بناسێنێ، رۆمانتیکگەلی سەرشێتی هونەر، شیلگلو نۆڤالیس، لەتیۆرە مەعریفییەکەی خۆیاندا باسیان لەزیندووو بەئاگابوونی هەموو چشتو بوونەوەرەکانو یەکێتی نێوانیان لەرێگەی ئامادەبوونی رۆحی زیندووی سروشتەوە (واتە، مانا) دەکرد.(١٨)

لەگێرانەوەکەی ئادۆرنۆو هۆرکهایمردا گیانگەریتی سەرەتای چوونە ناو قۆناخی دووەمی پێش مێژووی سووژەیە. لەم قۆناخەدا دەسەڵاتی تەکنیکی بەسەر سروشتدا بەستێنێ بۆ سەرهەلدانی ژیارو کولتوورە کۆنەکان خۆش کردووە. گێرانەوە ئوستوورەییەکان دەربارەی بەدیهێنانی جیهان (و مرۆڤ) بابەتی یەکێتیبەخشی کولتووری ئەم گۆمەلگایانە پێک ئەهێنێ و نموونەی سەرەتاییو سەرچەشنانەی (archetypal) بنەما کۆمەڵایەتییو سیاسییەکانیانە.

گیرانەوەگەلی ئوستوورەیی بەهۆی تایبەتمەندییە گشتیو ریکوپیكو یاسا مەندەکانیانەوە بەراستی بەیەکەم هەنگاو لەپیناو وەدەستهینانی دەسەلاتی ئەقلانی بەسەر سروشتی ناوەوەو دەرەوەدا دادەنرین.

لەم قۆناخەدا دەمیکە لایەنی بەرهەستو لاساییکارانەی جادوو لەبیرچۆتەوەو جیگەی خۆی داوە بەزنجیرەیەکی ئالۆزو پیچراو لەریورەسمە ئایینییەکان هاوکات لەگەڵ پەرەسەندنی دابەشکاریی پیشە جادووش روالەتیکی (پسپۆرانە) لەخۆئەگریّ؛ لیرەدا ئیدی لەهاوکاریی جەماوەری ئاسایی لەریورەسمە جادووییەکاندا هیچ ناوونیشانیك لەئارادا نییە، بەلکو، بەپیچەوانەوە، پسپۆرانو ئەندازیارانی جادوو، واتە فالگرو غەیببیژان بەئاشکرایی جادوو وەکو ئامرازی پیشاندانی هیزو وەچنگ خستنی دەسەلات لەقەلەم دەدەن؛ ئەویش نەك هەر دەسەلات بەسەر مرۆڤەکانی تردا، بەلکو دەسەلات بەسەر سروشتو جیهاندا– (بیگومان ئەگەر کاهین قوربانی نەدەکرد، خۆرەتاو هەلنەدەهات.) لیرەدا جادوو هەمان ئامرازە کە لەکاتی بەکارهینانیدا هیزو زانیاری دەبنەیەکێ. هەربەم شیوەیە، وینەو هیما نادیارو ئالۆزەکانی گیانگەریتی جیگەی خۆیان دەبەخشنە چەمكو ناوە دیارە ئوستوورەییەکان. بەهۆی بەکارهینانی ریسای (ئەمئەوەکی)یەوە هیزە نەناسراوەکانی سروشت، لەروالەتی خوا گەلی چەشنو بوونەوەرە ئوستوورەییەکاندا، ناونیشانو شوناسیکی نەگۆر وەدەست دینن. هەر ئەمەش هاتوچۆو گۆرینەوەو لەئەنجامیشدا کۆنترۆلی ئەم هیزانەی بەدواوەیە.

لەئایینی هیندوودا فراوانیی بوونەوەرە سروشتییەکان (ئۆبژەکان) هەر تەنیا لەناو بیچمەوە هاتۆتە دی، چونکە هەموو شتێك هەر تەنیا ناوو بیچمە. بناخەی یەکەو یەکگرتووی ئەم زۆرینەیی و فراوانییە هەمان (برەهمەن) یان (کاهین)ە کە لەروانگەی هەقیقەتی سەرەکییەوە لەگەڵ رۆح و خودی مرۆیی یان (ئاتمەن)دا (واتە، سووژە) بەیەکسان دادەنرێ. لێرەدا جەوهەری راستەقینەی روانینی ئوستوورەیی، واتە یەکگرتنی هەموو چشتەکان لەرێگەی دابەزاندنیانەوە بۆ هاماویکی گشتگیرو زەینی، بەشێوەیەکی کەم تا زۆر هۆشیارانە دەرك دەکرێ و دەرئەبردرێ. ئەکرێ ئەوەش پیشان بدرێ کە سیستەمە ئوستوورەییەکانی دیکەش هەمدیسان لەم لۆژیکە ناوەکییەوە پەیرەوی دەکەن. هەلبەت لێرەشدا رەهەندەکانی دیکەی روانینی ئوستوورەیی-وەك وەدەستهێنانی دەسەڵات بەسەر سروشتدا، دابەشکاریی پیشە، بیچم گیریی زنجیرە قۆناخە کۆمەڵایەتییەکان و..هتد- بەناچار خۆیان وەدەردەخەن.

لەدیالکتیکی رۆشنگەریدا حەماسە بەناوبانگەکەی هۆمیر، ئودیسە، لەهەردوو لایەنی دەسەڵاتداریتی بەسەر سروشتی دەرەوەو ناوەوەدا خراوەتە بەر تیشکی هەلسەنگاندن و پیداچوونەوە. لەحەماسەکەی هۆمیردا هەردوو لایەن لەپیوەندی لەگەڵ یەکتردا پەرەدەستێنن و، بەم بۆنەوە، بەهەردوو شێوەی عەینی و زەینی (واتە، بابەتیانەو ناسکارانە)دەرئەبردرین. پالەوانی ئوستوورەکە، ئودیسووس،

ئەبێ بەیارمەتی بیرتیژیو ئەقلی خۆی بەسەر هێزە ئوستوورەییەکاندا سەرکەوێ، هەمان ئەو هێزانە کە خوازیاری کۆیلایەتیو لەناوچوونی ئەون، بەڵام بابەتی دەسەڵاتداریتی بەسەر سروشتی دەرەکیدا، ویرای زەینییەتی پالەوانەکە، بەشێوەیەکی عەینی، واتە لەبنەمای خودی ئوستوورەکەدا، رەنگ دەداتەوە. <u>ئودیسە</u> وینەیەکی گشتیو ئەقلانی لەجیهان رەسمدەکات. ئەم بەرهەمە وەسفیکی ورد لەزەریای مەدیترانەو دورگەو کەنارەکانی پیشاندەدا؛ هەمان ناوچەکە لەبۆچوونی مرۆڤی سەردەمی یۆنانی کۆنەوە بەهەمان (جیهان) دادەنرا. هەر بەم شیوەیە، (نەناسراوی گەورە) بەیارمەتیی ناووبیچم بۆ هاماویکی ریکوپیك یان هەمان کاسمۆس (Kosmos) ئەگۆردرێ. ئەم هاماوە لەخۆگری هەموو شتیکە، لەخواکانەوە بگرە تا مرۆڤو چشتە مادییەکان. لیرەدا، جیهان لەکۆمەلیك لەبوونەوەرە ئاشکراو دەست نیشانکراوەکان پیکدێ کە هەر کامەیان لەزنجیرە قۆناخەکان یا لەگەورە زنجیرەی بووندا جیگەو پیگەیەکی تایبەتیان بۆ تەرخانکراوە. سەرلەبەری ئەم بوونەوەرانە، تەنانەت خواکانیش، لەیەك بنەواشەیبنچینەیی، واتە هەمان قەدەریان بەرابەریی ئوستوورەیی (Dike) یان سیستەمی کیانی (کاسمۆس) پەیرەوی دەکەن. <u>ئودیسە</u>، وەك دەرکەوتەی زمانیو ئەدەبیی ئەو سیستەمە، بۆ خۆی هاماویکی حەماسییە کە سەرجەم پاژەکانی ژیان، یان بەوتەی هیگل، (تەواوەتیی بوونەوەرەکان)ی لەبنەمای ئەلقە ئەلقەیی خۆیدا کۆکردۆتەوە.

هـەر هـەمان توخمـی بینینـی پانتـایی ئاسـۆیی ژیـان لەروالـەتی وینەیـەکی پانۆرامیکدا، کە تایبەتمەندیی هـەموو بەرهەمە حەماسییەکان پیکدینیٚ، هەر لەئودیسەی هۆمیرەوە بگـرە تـا شـەرو ئاشـتی تۆلسـتۆی، بـەهۆی ئـاوا دیـدو بۆچوونیکـەوە هاتۆتـەدی. ئودیسـە وەسـفیکی ورد لەجوگرافیای سروشتیی (جیهانی مەدیترانە) ئاراستە دەکات: جیگەو شوینگەی دورگەکان، دریژایی هاتوچۆکان، شەپۆلە زەریاییـەکان، چۆنایـەتیو قوولاییـی کـەنارەکانو..هتـد. هـەروەهاش، کۆمـەلیك زانیـاری دەربـارەی جوگرافیـای کولتووریو مرۆڤناسانە لەم بەرهەمەدا بۆتە هۆی کاملبوونی جوگرافیـا سروشـتییەکەی. هەلبـەت ئاشـکرایە کـە ئودیسـە وەکـو جـۆریٚ (رینوینـی گەمیـەوانیو بازەرگـانی لەناوچـەی مەدیترانەدا) نەنووسراوە-هەرچەندە ویدەچیٚ بۆ تاقمیك وەها دەوریکـی گیرابـیٚ- بـەلام راسـتییەکە ئەوەیـە کـە ئـەم حەماسـەیە، بەوینـەی جـۆریٚ پـلان هـەلگرتنی ئـەقلانی لەجیهان، هـەر لەسـەرەتاوە چەشـنی رۆشـنگەریو هـەولدان بووە بۆ زالبـوون بەسـەر تـرس لەنەناسـراوەکان. سروشـتو چییـەتیی ئـەقلانییو ئامرازیو دەسەلاتخوازانەی ئەم هەولـە بۆ ئەوانەی کـە هیشـتا شیتو شـەیداو گـیرۆدەی ئوسـتوری زانستی مۆدیرن نەبوونە لەرۆژ ئاشکراترە.

بـەلام تـا ئـەو شـوینەی پیوەندیـی بەلایـەنی دووەم، واتـە دەسەلاتداریتیی بەسەر سروشتی ناوەکییەوە هەبیٚ، هەر کام بەو رووداوانەی بۆ ئودیسووس دیتە پیشیٚ بۆ خۆی دەربری

قۆناخیك لەقۆناخەكانی بیچم گیریی و بنیاتنانی شوناس یان ئەمئەوەكیی خودە كە لەریگەی زالبوون بەسەر (غەریزە)وە دیتەدی. (ئودیسووسی فیلزان و بیرتیژ لەدوای تەلیسمە گیانگەرییەكان و هیزە ئوستوورەییەكان خۆی دەرباز دەكا؛ ئەو بەپەیرەویكردنیكی سەرپییی لەو قوربانیانەی كە لەباری ئایینییەوە پیوست بوو قوربانی بكرین لەوان پاریز دەكا.)[١٩] ئودیسووس بەمەست بەسەرسنگی خۆیدا دەكوتێ و لەدلی خۆی دەخوازێ تاكو بوردبارو كاوە خۆبێ. دەسەلآتداریتی ئەقڵ بەسەر غەریزەدا و خستنە ژیر ركیفی لەزەت و پەروەردەكردنی خود لەگەڵ بارودۆخە شوینی و كاتییەكاندا تیكرا پیش مەرجی هەلسوكەوتی ئەقلآنی و دوور ئەندیشی و پالپشتی پاراستنی خودن. مرۆڤ بەمەبەستی هینانە ژیر ركیفی سروشتی دەرەكی پیویستە سروشتی ناوەكیی خۆی سەركوت بكات و، ئەمەش، واتە (Subjection)، مەرجی هەرە پیویستی بیچم گیریی خودی ئەقلآنی (subject) پیك دینێ. (خود) دەرئەنجام و بەرهەمی ناوەكیكردنەوەی هەمان توندوتیژییەكە هەر هەمان (خود) بەسەر سروشت و خودەكانی دیكەدا دایدەسەپینێ. (كەواتە) میژووی ژیارو شارستانیتی لەناخی چەشنی بەكارهینانی توندوتیژییەوە هەلدەستێ كە مرۆڤەكان و سروشت بەیەك ئەندازە دوچاری دین. مەكینەی سەركەوتووی رۆحی ئامرازی بەهەمان ئەندازە پیشاندەری میژووی ناوەكیكردنەوەی ریورەسمی قوربانیكردنە (یان، بەواتایەكیتر، میژووی پاراستنی خود)

كە دەربری میژووی پەرەسەندنی هیزەکانی بەرهەم هینانە. رەنگدانەوەی ئەم پیوەندییە دوولایەنەی نیوان کۆنترۆلی تەکنۆلۆژیك و دەسەلاتی ئۆرگانیك لەخوازەی سەروەریی و ئاغاییکردن بەسەر سروشتدا هەر هیشتا دیت گوێ: سەروەریکردن بەسەر سروشتدا لەتوندوتیژیی مرۆڤ لەسەر مرۆڤ کە بۆ ناوەوەی نەستی خۆی فریدراوە (introjected) و لەو توندوتیژییەی کە بەسەر سروشت و چییەتی خۆیدا دایدەسەپینێ جیاناکریتەوە.)[٢٠]

لیرەشدا بیچم گیریی ئوستوورەیی خود لەپیشدا بۆ خۆی جۆریێ لەرۆشنگەرییە، هەروەك چۆن ئیدەکانی سەردەمی رۆشنگەری سەبارەت بەسەرهەلدانی کۆمەلگاو خود لەسەر ئوستووره گەلیك وەك (مافە ئاساییەکان) و (بریاری کۆمەلایەتی) دامەزراوە کە مەشیایە روونکردنەوەیەکی زانستییان لەتەبایی کۆمەلایەتیی مرۆڤە خۆئایینییەکان وەدەست بدایە. هەر بەم شیوە، لەسەردەمی کەوناراشدا دیالکتیکی گۆرینەوەو دەرهەستکاری یان ئەمئەوەکیی و دەسەلات لەئاستیکی سەرترو گشتیترو لەروالەتی ئوستوورەدا دەمینیتەوە.

بەردەوامیی رەوتی دەرهەستبوونەوەو پەرەسەندنی بنەواشەی دەسەلات لەسەرجەم رەهەندەکانی ژیانی تاکیی و کۆییدا لەئەنجامدا بووە هۆی ئوستووره لابەریی و کران لەئوستووره. ئوستووره بەهۆی پیشکەوتنە دیالکتیکەکەیەوە بەستینی بۆ سەرهەلدانی زاتی سەلبی خۆی سازکرد، کە

هەمان بیرياری و كردەی ئەقڵانییە. بیرياريی ئەقڵانی لەیۆنانی كۆندا لەرواڵەتی ژمارەیەك لەگوتارە تیۆریكەكاندا هاتە دی كە فەلسەفە بۆ خۆی یەكێك لەوانە بوو. هاوكات لەگەڵ فەلسەفە هەندێ گوتاری دیكەش وەك زانستە ماتماتیكییەكان (ئەندازە)، زانستە سروشتییەكان، مێژوو (هیرۆدۆت و ئوسیدید)، گوتەبێژی و رامیاریی سۆفیستەكان و..هتد سەریان هەڵدا. (لابردنی ئوستوورە) یان (ئوستوورە سرینەوە) لایەنی هاوبەشی هەموو ئەو گوتارانەی پێك دەهێنا، بەڵام لەروانگەی دیالكتیكی رۆشنگەری-یەوە ئوستوورە سرینەوە خۆی لەخۆیدا وەكو قۆناخێك لەبەدیهاتنی جەوهەری راستەقینەی ئوستوورە دێتە هەژمار: دەسەڵاتی سووژە بەسەر ئوبژەدا. بێگومان فەلسەفەی میتافیزیکی نموونەو ئیدەی سەرەكیی ئەم قۆناخە پێكدێنێ كە بەقۆناخی سێیەم ناوزەد ئەكرێ. هەر بەم بۆنەشەوە، دەربازبوون لەوینەو وتەزا ئوستوورەییەكان و هەنگاوهەڵگرتن بەرەولای چەمكە ئەقڵانییەكان لەتیۆرە كیانناسانەكانی فەلسەفەكارانی پێش سوقرات زۆرتر لەهەر شوێنیكی تر سەریگرت. كەواتە لێرەدا گێرانەوەی ئوستوورەیی لەئافراندن و بەدیهاتنی جیهان جێگەی خۆی ئەدا بەروونكردنەوەی ئەقڵانیی هاماوو گشتیتی یان كیانناسی. ئەگەر دەسەڵاتداریتیی سووژەو دابەزاندنی هەموو شتێ بۆ سووژە بەراستی بابەت و ناوەرۆكی راستەقینەی ئوستوورەو فەلسەفەیە، كەواتە پرسیارە سەرەتاییەكانی فەلسەفەو

گۆرانكارييەكانى ئەبێ لەریگەی بەربلاوترکردنەوەی ئەم بابەتەوە بتوانرێ باشتر راڤەو شەرح بکرێ.

پەرەپیدانی ئەو بابەتەی سەرەوە بەناچر بەرەورووی ئاراستەکردنی دوو کیشەمان دەکاتەوە: دۆزینەوەی بنچ و بناوان و بناخەیان یان بناخەگەلیکی تاهەتایی و هەرمانی بۆ هەموو بوونەوەرەکان و، گواستنەوەی زۆرینەیی و فراوانیی چشتە تایبەت و بەرهەستەکان بۆ یەکیتییەکی بەربلاو و گشتگیر. مەسەلەی هەرە گرنگ بۆ زۆربەی فەلسەفەکارانی پیش سوقرات دۆزینەوەو دەست نیشانکردنی بناخە یان بنەواشە سەرەتاییەکان بوو و، هەموویان تارادەیەك هەولیاندەدا تایبەتمەندییەکی مادی ببەخشنە ئەم بناخەو بنەواشەگەلە. لەروانگەی تالیس-ەوە، هەمووشتێ لەئاو چیکرابوو؛ ئاناکسیمینس (هەوا)ی بەسەرەتاو بنچینەی شتەکان دادەنا؛ ئەمپیدۆکلیس بروای بەتوخمە چوارییەکان (ئاو، خاك، هەوا، ئاگر) هەبوو و پاشان دوو بنەواشەی ئەوین و رق (یان گرتن و دانەوە)یشی خستە سەر پیرستەکەی. قوتابخانەی فیساغوورس، کە بەراستی تیکەڵاویك لەفەلسەفەو ئوستوورە بوو، ژمارەکانی بەسەرەتای دیاردەکانی جیهان لەقەلەم دەدا (هەلبەت ئەم تیۆرە (ئوستوورەیی)یە فرەتر لەتیۆرە کۆنەکانی‌تر لەتەك روانگەلی فیزیکی ماتماتیکی مۆدیرندا ئەخوینێ). بەلام ئاووئاگرو ژمارە-هەروەهاش (مادە)- سەرلەبەر چەمکگەلیکی گشتی و زەینین. هەر لەسەرەتاوە دیاربوو کە

هەر زەین یان سووژە ئەتوانێ بناخەی هەمووشتێ پیك بینێ. هیندەی نەبرد کە ئانکسا گووراس ئەوەی دەربری کە (ئەقل) (nous) سەرچاوگەی هەموو بوونەوەرەکانە. سوقرات ئەوی بەهۆی ئاراستەکردنی ئەم بۆچوونەوە ستایشت کرد-بەلام ئەوەش لەبیر نەچۆوە کە تیگەیینە مادیو ئەمجیهانییەکەی لە(ئەقڵ) بخاتە بەر رەخنەو رەخنەکاری سوقرات خوازیاری ئەقلیکی ئەوپەری مرۆیی بوو و، بەم بۆنەشەوە لەگەڵ ئەو روانگەیەی سۆفیستەکان، کە مرۆڤ هۆو بنیاتی هەموو شتیکە، بەردەوام دژایەتیی خۆی دەردەبری.

مەسەلەی سەرەکی بۆ فەلسەفەکارانی ئیلتایی خالی دووەم بوو کە بریتبوو لەگواستنەوەی زۆرینەییو فراوانی بۆ یەکیتی. دوائاکامو بەرهەمی ئەم نەریتە فیکرییە تیۆرەکەی پارمینیدس بوو لەمەر یەکیتیو یەکپارچەیی (بوون) وەکو هاماو و گشتیتییەکی بەربلاو و ئەمئەوو، هەروەها رەتکردنەوەی هەر چەشنە زۆرینەییو گۆرانکارییو هاتوچۆیەك. سەرجەم (بوون) هەمان (یەکە) یان (یەگانە) (The one)یە.

بوونناسیی پارمینیدس پیشاندەری دوائارەزوو و کەلکەلەو نموونەی سەرەکیی سەرجەم میتافیزیکە، هەر لەسەرەتاوە تا بەئەمرۆ. (بوونی یەگانە)ی پارمینیدس-یش خاوەن تایبەتمەندییەکی ماددی بوو، بەلام تەنانەت بەلگاندنەکەشی راستەوخۆ لەسەر توانستەکانی زەینی بیریار (سووژە)و یەکیتی بوونو هزر دامەزراوە: (ئەوەی بتوانرێ

بیری لێبکریتەوەو ئەوەی بتوانی بوونی هەبێ هەر یەکیکن).
سەبارەت بەو شتەش کەنییە یان پیی دەوترێ (نەبوون) ناتوانرێ شتێ بوترێو یان تەنانەت هەر بیریشی لیبکریتەوە. بیرکردنەوە دەربارەی (نەبوون) واتە هەمان بیرنەکردنەوە. ئەو شتەی هەیە بیری لێئەکریتەوەو، کەواتە هەمان شت لەهەر چەشنە (نەبوون)یك بەتالە. زۆرینەیی و گۆرانکاریو هاتوچۆ بەراستی و لەبنەرەتدا پیکەوە دەربری (نەبوون)ن و هەربەم بۆنەشەوە (ناواقیعی)ن[٣١]. بوون هەر یەکیکە. دوانیشانەی فەلسەفەی پارمینیدس-یش هەمان بنەواشەی (دەرهەستکاری)و (تەجرید)ە: تیپەر ین لەهەر شتێ کە نییە بەواتای گشتیی نەبوون.

تەنانەت ئاقاری (عەدەمو نەبوون)و (مەرگ)یش پیویستە لەم بنەواشەیەوە پەیرەوی بکەن. شیکاریی ئەندیشەی پارمینیدس ئەوە پیشاندەدا کە هەر چەشنە بیرکردنەوەیەکی میتافیزیکی، تەنانەت ئەو جۆرەش کە بەماتریالیزم ناسراوە، بەهۆی تایبەتمەندیی مۆنیستی و دەرهەستئامیزو سەرچاوگەگەرییەوە، لەبنەرەتداو بەراستی شیوەیەك لەئیدیالیزمو بەباشتردانانی سووژەیە.

ئەم بیروبۆچوونانە سەرومر پیکەوەو بەشیوەیەکی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ تا رادەیەکە-لەبیچم گیریی و بالاکردنی تیۆری نموونەکانی ئەفلاتووندا دەوریان گیراوە- تیۆریك کە سەرجەم شیوە پۆلینبەندییەکانی بەجۆرێ تیکەلاوی بابەتە ئوستوورەییەکان بوو (لەئوستووری

فیساغوورسی ژمارەو تەمسیلی ئەشکەوت-ەوە بگرە تا ئوستوورە کیانناسانەکەی تیمائووس). خودی ئەفلاتوون هەندێ دژایەتی و کیشەی شاراوەی ئەم تیۆرەی لەوتوویژەکانی دوایدا (بەتایبەت ئەوەی پارمینیدس و سۆفیست) دەستنیشاکردووە. کیشەی هەرە گرنگ لیرەشدا ریوراست وە ئەو دوو پرسیارەی کە پیشتر ئاماژەیان پیکرا: کیشەی ژمارەکان و پیوەندیی ئیدەکان بەیەکترەوە وەك بناخەیان بنەواشە گەلی سەرەتایی و، کیشەی فراوانیی چشتە ئەزموونی و واقیعییەکان لەگەڵ یەکیتی و گشتیتیی ئیدەکاندا. بۆ ماوەیەکی زۆر وادەزانرا کە ئەرەستوو بەهۆی ئاراستەکردنی تیۆرە میتافیزیکییەکەیەوە سەبارەت بەجەوهەر هەموو ئەو کیشانەی چارەسەرکردووە، بەلام دەوام و مانەوەی هیزو شەرعییەتی جەوهەری ئەرەستوویی زۆرتر بەهۆی پیوەندیی لەناکاوی ئەم تیۆرە بەتیۆلۆژیی مەسیحی و ئیسلامییەوە بوو. کاتێ لەسەرەتای سەردەمی نویدا فەلسەفە سەربەخۆیی و سەربەستیی خۆی لەکەلیسەو تیۆلۆژی وەدەست هینایەوە، خیرا دەرکەوت کە گەران بەشوین دۆزینەوەی بناخەیەکی یەکگرتوو، ئەگەر بەشیوەیەکی وردو روون و ئەقلانی وەدووی کەوین، هیچ ئەنجامیکی بەدواوە نییە جگە لەزەین یان بیرکردنەوەی قووڵ-واتە، هەمان (بیرئەکەمەوە) کەی دیکارت. نیچە، لەتەشقی فەلسەفەی مۆدیرندا، هەر ئەم خالەی بەروانینیکی سەلبی و رەخنەگرانەوەو بەم شیوەیە دەربریوە: (چەمکی

جەوهەر ئاکامی چەمکی سووژەیە، نەك بەپێچەوانە!) نیچە بەدەربڕینی وەها حوکمێك بنیاتی مێژوویی ئەو دوو چەمکەشی روونکردەوە، واتە پێوەندیی نێوان دەسەلات بەسەر سروشتدا لەلایەکەوەو پاراستنی خود لەلایەکیترەوە. ئەگەر بڕیار وایە سروشت بۆ بابەتییەکی خاوێنو هەروەها ماددەی بێگیانی پێویست لەتوێژینەوە زانستیو تەکنۆلۆژیکەکاندا بگۆڕدرێ، (خود)ی مرۆڤیش ئەبێ بۆ زەینییەتیکی خاوێن بگۆڕدرێ کە ناسینەوەو حەسیبکردن تەنیا تایبەتمەندیی دیاریەتی. (بیرئەکەمەوە) کەی دیکارت بەرهەمو سەرچاوگەی بەرامبەریتیی سووژەو ئوبژەیە. بەبڕوای نیچەش، ئەم بەرامبەریتییە رەگو ریشەی لەترس لەسروشتی نەناسراوو خواستی دەسەلات بەسەر سروشتدا داکوتاوە. مرۆڤ لەئاقاری ناوەوەو لەرەوتی بیچم گیریی خودداو لەرێگەی دەسەڵاتی ئەقڵ بەسەر غەریزەوەیە کە خۆی بەسەر ئەم ترسەدا زاڵ دەکا. سووژە یان (خود) ئەبێ شتێ بێ سەربەستو سەربەخۆ کە لەوپەری شوێنو کات، لەناوچوونو تەوانەوەو دابەشبوونو گۆڕانکاریدا بێ: واتە، هەمان جەوهەری ئەرەستوویی. هەر تەنیا دوای جەوهەری بوونی خودەکە چەمکی جەوهەر بۆ سروشتی دەرەکیش بەکاردەبرێ. بەم شێوەیە، بەئاریکاریو لەرێگەی وتەزای جەوهەرەوەیە کە هەموو ئوبژەکان پەیرەوی لەسووژەوە دەکەن. دەوری سەرەکی ئەم وتەزایەش لە(روونکردنەوەی ئەقڵانی)ی جیهاندا بەتەواوی ناسراوە.

بەڵام، سووژەو ئوبژە هەردووکیان چەمکگەلیکی لیکدژو تەنانەت کیشە سازکەریشن. لەسەردەمی ئەرەستووەوە تا سەردەی دیکارت و سپینۆزا فەلسەفەکاران بەردەوام لەگەڵ کیشەی فراوانیی جەوهەرەکان و ئەو دژایەتییانەی دوای بەکارهینانی وتەزای جەوهەر بەشیوەی (کۆ) قوت دەبنەوە رووبەروو بوونەتەوە. تەنانەت دیکارت ئاماژەی بەو خاڵە کردووە کە بەکارهینانی وتەزای (جەوهەر) سەبارەت بەخواوەندو ئافریندراوەکانی بەشیوەیەکی یەکسان زۆر بێ مانا و لیلەو لەهەمان کاتیشدا بەیەکیك لەهەڵە زەقەکانی قوتابخانە گەلی فەلسەفەی سکولاستیکی دادەنرێ[٢٣]. یەکیتی و نەگۆریی جەوهەرو پیوەندییەکەی بەشتومەکە بگۆرەکانەوەو هەروەها تایبەتمەندیی رۆحانیی جەوهەرو پیوەندییەکەی بەجەستەوە- بەتایبەت کیشەی هەستانەوەی جەستەیی (لەقیامەتدا)- لەکیشە چارەسەرنەکراوەکانی فەلسەفەی میتافیزیکی و تیۆلۆژیی ئەرەستوویە. هەر بەهەمان شیوەی سەرەوە، فراوانیی ژمارەی سووژە گەلی ترانسیندینتاڵ (بەوینەی بناخەی هەموو شتیك) و ئەگەری سەرهەلدانەوەی جیاوازی لەنیوانیانداو هەروەها پیوەندیی نیوان سووژەی ترانسیندینتاڵ و سووژەی ئەزموونی لەهەر تاکیکی تایبەتدا- یان بەوتەی میشل فۆکۆ، (دوو بەرابەر بوونەوەی سووژە)- چ لەئەندیشەی دیکارت و چ لەدوای ئەوداو بەگشتی لەفەلسەفەی مودیرندا هەروا چارەسە نەکراو ماوەتەوە.

سـەرجەم ئـەم بابـەت و کیشـە گەلـە لەبنـەرەتدا دووبارەبوونـەوەی هـەمان بابەتـە ئوسـتوورەیی و سەرەتاییەکانن. لەگەڵ سەرهەلدانی باوەر بەمانا، وەك هـیز یان گیانی شاراوە لەهەموو شتیکدا، هەر چشتیکی تایبەت، وەك تاقەدار یان بەردیك، گۆردراوبوو بەدیاردەیەکی نویَ کە شتیك زۆرتر لەداروبەرد بوو. ئەم (شتە زۆرە) کە خرایە سەر بوونی بەرهەستی دار یاخود بەرد، بەراستی بەهۆی نەبوونی هەرچەشـنە تایبەتمەندییـەکی بەرهەسـت و ئاشـکراوە، لەئاکامدا تایبەتمەندییەکی گشتی و دەرهەستی گرتە خۆی. ئەم توخمـە گشـتییەیان مانا لەئوسـتوورەدا بـوو بەقـەدەری ئوستوورەیی یان بنەواشەی یەکسانیبەخش یان سیستەمی کەیهانی. (ئەم بنەواشـە یـاخود سیسـتەمە لـەهیندا ریتـا، لـەیۆناندا دایکـە و لـەچیندا بەمـەلکوت نـاوی لیَبـراوە.) لەروانگـەی ئوسـتوورەییەوە، تاکـە مرۆییـەکان ئـەبیَ لەسیسـتەمی کۆمەلایـەتی و زنجـیرە قۆناخـەکانی (ئـەو سیستەمە) پەیرەوی بکـەن و ئەگـەر پیویسـتیش بـیَ گیـانی خۆیان لەو پیناوەدا بەخت بکەن؛ ئەم سیستەم و چوارچیوە کۆمەلایەتییەش لـەژیر چاودیریی هـیزە ئوستوورەییەکان و زنجـیرە قۆناخـەکانی خواکاندایـە، خواکـانیش لـەئاکامدا لەسیسـتەمی کەیـهانی و قـەدەری ئوسـتوورەیی پـەیرەوی دەکەن. لەگەڵ سەرهەلدانی فەلسەفەدا، سیستەمی کەیهانی جیگەی خۆی ئەبەخشـیتە گـەرانی ئـەقلانی بـۆ دۆزینـەوەی بنج و بناخە (ی هەموو شتیك). کیشەی زۆرینەیی خواکان بۆ

پرسیاری زۆرینەیی بناخەکان ئەگۆردرێ و کیشەی پیوەندیی نەزمی مرۆیی بەسیستەمی کیانی و کەیهانییەوە ئەگۆردرێ و ئەبیتە کیشەی پیوەندیی جیهانی دەرکەوتە هەستییەکان بەجیهانی راستەقینەی زات و جەوهەرەوە.

تا ئەو شوینەی پیوەندیی بەئاکامەکانی بنەواشەی دەسەڵاتەوە هەبێ، فەلسەفە لەهەموو بوارەکاندا پێ لەسەر زنجیرە قۆناخەکانی دەسەڵات و قوربانیکردنی شتە تایبەتەکان لەبەردەم شتە دەرهەستەکاندا دادەگرێ. بۆ نموونە، لەبەستینی ژیانی کۆمەڵایەتیدا فەلسەفە هەولدەدا دەسەڵاتی کۆ بەسەر تاکدا لەباری ئەقڵانییەوە و لەریگەی یەکگرتنی هیزو زانیاری پیکەوە و لەروالەتی (پاشا- فەیلەسووفا)ەکەی ئەفلاتووندا شەرعی و یاسامەند بکاتەوە.
هەر لەو کاتەدا ، تراژیدیای یۆنانی لەبری ئەوەی ئەم بابەتە ئوستوورەییە ئەقڵانی بکاتەوە-واتە کیشەی نیوان تاک و کۆ، یان بەرامبەریتیی چاکەو توانستی تاکی (ئارتە، Arte) لەلایەکەوە و راستیی کۆیی یان کەیهانی (دایکە) لەلایەکی ترەوە-هەر تەنیا هەولی ئەدا بابەتەکە بنوینێ (مایمیسیس)و لەسۆنگەی بەرجەستەکردنی قوربانیبوونی پالەوانەکەوە ئازادی و سەربەستیی تاکە مرۆییەکان لەشەر لەتەك هیزە کویرەکانی قەدەری ئوستوورەیی یان (چەرخی بلند)دا دووپات بکاتەوە.

هەلبەت فەلسەفەی میتافیزیکیش لەپیگەی نیشانەو دەرکەوتەیەك لەرۆحی رۆشنگەری یان ئوستوورە سرینەوە

هەر لەسەرەتاوە تایبەتمەندییەکی دیالکتیکی هەبوو؛ واتە، هەوڵ بۆ رزگاریی مرۆڤ کە بەکۆیلایەتی مرۆڤ کۆتایی پێدێ. دۆزینەوەو دەستنیشانکردنی چەند نموونەیەکی جۆراوجۆری لایەنگریی فەلسەفە لەبنەواشەی دەسەڵات (بەسەر سروشت، زەمەن، مرۆڤو..هتددا) کاریك زۆر دژوار نییە. بەڵام، هەموویان، تارادەیەك، بنجیان لەئیدەو یاخود بنەواشەی سەرەکیی میتافیزیکدایە، کە هەمان بنەواشەی ئەمئەوەکی (identity)یە. ئەم بنەواشەیە پیش مەرجی سەرهەلدانی سووژەو ئوبژەو بەرامبەریتی نیوان ئەو دوانەیە. سەرهەلدانو دەوامی سووژە یان خودی نەگۆرو هەلگری یەکپارچەییو یەکیتییو نەگۆریی جەوهەری، پیویستیی بەئەمئەوەکیی خود لەگەڵ خۆیداو نەبوونی هەر چەشنە دژایەتیو پچرانو بۆشاییەك لەوێ هەیە. ترس لەدابەشبوونو ونکردنی خود لەسروشتداو گەرانەوە بۆ پیگەی حەیوانی یەکێ لەهۆکانی توندوتیژیو تەنیاییو زویریی خود پیك دینێ. هەر بەم شیوەیە، ئەمئەوەکیی چشتەکانە بەوینەی ئوبژەگەلیك کە لەلایەن سووژەوە ئەناسیندرینەوەو کۆنترۆڵ دەکرین. بێ پەل هاویشتن بۆ لۆژیکی ئەمئەوەکی، تویژینەوەی زانستیو کۆنترۆلی هونەریش سەرناگرێ لەنەریتی فەلسەفەی میتافیزیکیدا نەك هەر جەوهەرو هۆداریتی بەلکو خودی چەمکی (راستی)یش لەسەر بنەواشەی ئەمئەوەکی دامەزراوە. تەنانەت لەتەشقی ئەم نەریتەشدا، (راستی) وەکو ئەمئەوەکیی زەین- عەین

(یان، ناسکار– بابەت) لەروالەتی هاماویکی باشتردا بەناوی رۆح (Geist) پیناسـە ئـەکرێ؛ بـەڵام، رۆح یـان زەیـن–عـەینی ئەمئەوی هیگل لەبنەرەتدا شتێ نییە جگە لەزەین. لەئاکامدا، (راسـتی) هـەمان زەینـە کـە خـۆی ئەناسـێ و بـەهۆی ئـەم ناسینەوەیە کە لەگەڵ خۆیدا ئەبیتە یەکێ: ئەم ئوبژەیە هەمان سووژەیە (واتە ((ئەمهەمانی))یان ((ئەمئەوەکی))).

پیویسـت ناکـات گۆرانکـاریی سـەرجەم ئـەم رەهەندانـە لـەقۆناخی چوارەمـدا بپشـکنین کـە سـەردەمی زانسـت و تەکنۆلۆژیایە. ئاوردانەوەیـەکی خیرای نموونـەی سـەرەکی و یەکـەمین بیرکردنـەوەی زانسـتی، واتـە فەلسـەفەی دیکـارت، خۆی لەخۆیدا دەربرو پیشاندەری هەموو شتیکە. ئەندیشـەی دیکارت باشترین ویناکردنی جـەغزی بیـهوودە یـان ئەلقـەی ئوسـتوورەییە: دابـەزاندن و کـورت و کۆکردنـەوەی هـەموو ئوبژەکـان بـۆ هامـاویکی دەرهەسـت و زەینـی بەمەبەسـتی دەسـەڵاتی سـووژە بەسـەر هـەموو شـتیکدا کـە بـۆ خـۆی سـەرچاوگەی بەرامبـەریتیی میتـافیزیکی زەیـن و عـەین و نامۆیی راستەقینەیانە، کە ئەمەش لەئەنجامدا دەبیتە هـۆی گەشەکردن و دەوامی ئاوات و خواستی دەسەڵات. هەولدان بۆ دۆزینەوەی بناخەیەکی رەها بۆ (بوون)و (راستی) مەبەستی سـەرەکیی فەلسـەفەی دیکـارت بـوو. وەدیـهاتنی ئـەم مەبەسـتەش خـاوەن سروشـت و چییەتییـەکی سەرانسـەر میتۆدۆلۆژیـك بـوو و شـیوەکە لاسـاییکردنەوەیەکی تـەواوی ماتمـاتیك بـوو. دیکـارت، لـەچاو سیسـتەمە فەلسـەفییە

پیشـــووەکانی‌تر، بەئاشـــکراترین و راشـــکاوانەترین شـــیوە فەلســـەفەو بیریـــاریی فەلســـەفیی خـــۆی لەگـــەڵ ماتمـــاتیك‌و میتـــۆدی ســـەلماندن‌و دووپاتکردنـــەوەی ماتمـــاتیکیدا کـــرد بەیـــەکێ‌و، لـــەم ریگەیـــەوە ئـاواتی کۆنـــی فیساغوورســـییەکانی هینایەدی. لەهەمان کاتیشدا، باشتر لەهەر کەسیکی دیکە ئەو خالەی خستەروو کە ئەنجامی ئەم گەرانە ناتوانێ شتیکی‌تر جگـــە لـــەخودی زەیـــن یـــان ســـوورژەبێ. هـــەروەهاش دووپاتی‌کردەوە کە (خودگەریتی) (Solipsism، باوەر بـەوەی کە جگە لە(خود) یان (من) چیدی لـەگۆریدا نییـە) ئاکـامی لۆژیکیی هەرچەشـنە ئەقلخوازییـەکی میتافیزیکییـە. بـەپیی بـیروبۆچوونی دیکـارت‌و کـانت، (بیرئەکەمـــەوە) بناخـــەی مەعریفـە ناسـانەی هـەر چەشـنە ناسـینەوەیەکی بابەتیانـەو تەنانەت زانستە سروشتییەکانیش پیکدینێ. دیکارت-یش وەك گالیلـە لەسـەر ئـەو بروایـەدا بـوو کـە کتیبـی سروشـت بەزمانی ماتماتیك نووسراوەو ئـەکرێ بەیارمـەتیی میتـۆدی زانســـتی‌و لەریگـــەی بـــەکارهینانی ژمـــارەو پیوەندییـــە چەندییەکانەوە هـەر دیاردەو نهینییـەك‌و تەنانـەت مرۆڤیـش تویکاری‌و ئاشکرابکریتەوە.

هەلبـــەت ئـــەم خالـــەی دوایـــی، واتـــە (روونکردنـــەوەی زانستی)ی مرۆڤ‌و کۆمەلگای مرۆیی، بۆ خۆی پیشاندەری یـــەکێ لـــەگرنگترین دژایەتییـــە ناوەکییـــەکانی گەلالـــەی رۆشنگەرییە کە ئیستا ئەبێ باسی لیوەبکەین. رۆشنگەریی سەدەی هەژدەهەم بەئیدەو بەرنامەی گەورەیی‌و سەروەریی

مـرۆڤ و رزگـاریی دی لەچوونـە ژێـر رکیفـی هـەر چەشـنە دەسـەڵاتێك جگـە لـەهزری خودئایین دەسـتی پێکـرد. ئیـدەی (مافــە سروشــتی و ئاســاییەکان) و بــەها ناشــیوەییەکانی ئازادی و یەکسانیی سـەرجەم رەگـەزی مـرۆڤ بناخـەی ئـەو بەرنامەیـەی پێك دەهێنا و ئامرازەکەشـی روانینـی زانسـتی و بەکارهێنانی زانسـت لەهـەموو رەهـەندەکانی ژیـانی مرۆڤـدا بوو. بەڵام لـەنێوان ئـەو بناخەیـەو ئـەم ئـامرازەدا دژایەتییـەك لـەئارادا بوو کـە سـەرنجی زۆربـەی هـەرەزۆری دامەزرێنـەرانی (رۆشـنگەریی) بۆ لای خـۆی رانەکیشـابوو (رەنگـە تارادەیـەك جگـە لەرۆسـۆ). میـژووی رۆشـنگەری ئـەتوانرێ بـەگوێرەی پەرەسەندنی ئەم دژایەتییە بنووسرێتەوە، واتە ئەکرێ بەپێی سەرهەلدانی ئەو روانین و قوتابخانە گەلە بێتە تۆمارکردن کە هــەر کامــەیان قوتابخانــەکانی پێــش خۆیــان بــەتاوانی میتافیزیکی و نازانستی بوون رەت دەکردەوە. هاوکات لەتەك پەرەســەندنی روانینــی زانســتی، بــەها بنچینەییــەکانی رۆشــنگەری وەك تــاکیتی و ئــازادی هوشــیاری هــەمان چــارەنووس بــوون کــە بــەها نەریتییــەکانی کۆمــەلگای چەرخەکانی ناوەراست تووشی هاتبوون. بەواتایەکیتر، ئەم بەهایانـەش خرانەسـەر کـۆی (خورافـە ئوسـتوورەییەکان)، چونکە لەدیدی ئەقلی شێوەیی و ئامرازییەوە ئەمانە هەندێ شتێ سەرانسەر زەینی و دلخوازبوون کە بناخـەو بنگـەهیکی (عەینی) و بابەتیانەیان نەبوو. هاوکات لەتەك زانستی بوونی ئابووری و رامیاری، ئاواتی دیکارت-یش سەبارەت بەگۆرینی

ئاكار بۆ زانستيكى ريكوپيك تارادەيەك هاتەدى؛ بەلآم ئەم (ماتماتيكە كۆمەلآيەتييە)ش، وەكو زانستە سروشتييە مۆديرنەكان، هەر تواناى ئەوەى هەبوو كە بابەتەكەى خۆى (شيوەيى) بكاتەوەو ئاستى پيوەندييە مرۆييەكان بۆ چەند پيوەندييەكى چەندى دابەزينىَ-ليرەشدا دوامەبەست هەمديسان دەسەلآتداريتى بەسەر بابەتو دەستكارىو كۆنترۆلْكردنى ئەم بابەتە بەشيوەيەكى هونەرى بوو. بنەماى پيشە، كە پيوەنديى مرۆڤو سروشتى پيكەوە دەست نيشاندەكرد، هاتە نيو ئاقارى كۆمەلگاو كولتوورەوەو، لەئاكامدا، كولتووريش گۆردرابوو بەپيشەى كولتوورسازى.

رۆشنگەرى، بەم شيوەيە، هاوكات لەگەلْ پەرەسەندنى خۆى، بناخە بەهاييەكانى خۆى لەناوبرد. هەلبەت، وەديهاتنو سەرگرتنى ئەم رەوتە لەواقيعى مرۆيىو كۆمەلآيەتيداو هەروەهاش رەنگدانەوەى ئاشكراى لەزانيارىو هۆشيارىو خود ئاگايى مرۆڤدا چەند سەدەيەكى خاياند. ئەو دژايەتييەى سەرەوە تەنانەت تا سەردەمى ئيمەش هەر دريژەى هەبوو ميژووى گۆرانكاريى پۆزيتيڤيزم لەسەدەى نۆزدەهەمەوە (ئاگوست كۆنت) تا ناوەراستى ئەم سەدەيە (پۆزيتيڤيزمى لۆژيكى) بەراستى نموونەيەكى بەرچاوى هەمان رەوتە كە لەدريژاييەكەيدا هەر بيرمەنديكى نوىَ پيى وايە روانينى پيشينيانى خۆى هيشتا تيكەلآوى ميتافيزيكو روانگەگەلى نازانستييەو پۆزيتيڤيستى راستەقينە هەر خۆيەتى.

هەر تەنیا لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا بوو کە دژایەتیی ناوەکیی گەڵاڵەی رۆشنگەری بەراشکاوی دەست نیشانکرا؛ واتە ئەو کاتەی کە ڤیبیر پەنجەی خستە سەر ئەو خاڵە گرنگە کە ئەقڵانییەتی شێوەیی و ئامرازیی زاڵ بەسەر کۆمەڵگای بورژواییدا بەهیچ کلوجێك ناتوانێ ئەرکی دادوەریکردن دەربارەی بەهاو سنوورە دیارەکان-وەك ئازادی، بەرابەری و برایەتی-بەجێبێنێ و، بەراستی تەنیا ئەرکیشی نرخاندن و هەڵبژاردنی شێوە و ئامرازە پێویستەکانە بۆ گەیشتن بەمەبەستە دلخوازەکان. دیالکتیکی رۆشنگەری، بەسەرووش وەرگرتن لەمارکی دوساد-ەوە و بەشێوەیەکی هەرە ئاشکرا و راشکاوانە، ئەو خاڵەی سەرەوەی دووبارەکردۆتەوە: ئەقلی بورژوایی ناتوانێ بەلگەو یاخود هۆیەك بۆ رەتکردنەوەی قەتڵ و مرۆڤکوژی بێنێتەوە. بەهۆی سەرهەلدانی نیهیلیزم و پووچ و بێمانابوونی هەموو بەها جەوهەرییەکانەوە (نیچە) چێدیکە نامێنێتەوە جگە لەپێوەرگەلیکی بەدیهاتوو لەزانست و تەکنۆلۆژیا و پیشەسازی: کارایی، سوودمەندی و پێشبڕکی. کەواتە، بەپێچەوانەی بیروبروای کانت، بۆ مرۆڤی تەنیا و تەریك و تاککەوتوو (چشتئاسا)ی کۆمەڵگای بورژوایی، گەران بەدوای قازانجە کەسانییەکان هەلبەت بەنرخی لەناوچوونی دیتران رەنگە تەنیا بنەواشەی گشتی و ئاشکرای ئەقلی کردەیی پێك بێنێ. لەسەدەی هەژدەهەمدا هەر تەنیا مارکی دوساد بوو کە توانی ئەم رەهەندە تاریکەی ئەقلی بورژوایی و

ئەقلانیبوونی جینایەت و چیژ هەست پیبکات و دەریببڕێ[٢٥].
تاقمیکی تر لەبیرمەندە رەشبینەکان، وەك ماندڤیل رووبەرووی ئـەم واقیعـە بوونـەوە، بـەڵام لەریگـەی هـەندێ حوکمـەوە هەولیاندا پاساوی بکەنەوە؛ هەندێ لەو حوکمانە بریتیبوون لە: (خراپییە تاکییەکان ریخۆشکەری چاکییە گشتییەکانە.) یـان (گـەران بـەدوای قازانجـە کەسـانییەکاندا بەیارمـەتیی دەستی نەدیتراوی بازار دەبیتە بەدیهینەری پارەوبەختەوەری گشـتی)، بـەڵام زۆربـەی بیرمـەندان هـاورێ لەگـەڵ (بـیری گشتی)دا ئەوەیان بەباش زانی کە چاوپۆشی لەدووریی زۆری نیـوان ئارمانجـەکان و واقیـع بکـەن و، هـەمان دروشمگـەلی سـەردەمی رۆشـنگەری لەمەر (ئازادی) بەرابەری و (برایـەتی) دووبارەبکەنـەوە، هەرچـەندە لەوکاتـەدا ئـەم قسـانە زۆرتـر روالـەتی جۆرێ (فریودانـی پیویسـت)ی لـەخۆگرتبوو خـاوەن بناخەیەکی (ئەقلانی) نەبوو.

بەڵام گرنگترین دەسـتکەوتی رۆشـنگەری، یـان بـەجۆرێ پالەوانی سەرەکی و دوائاکامی گیرانەوەکەمان، تەکنۆلۆژیایە نـەك زانسـت. رەخنـەگرە هـەرە ناسـراوەکانی ئاوەزیـاری و ئەقلئامرازیی مودیرنیش ئەم خالـەیان دووپـات کردۆتـەوە . مارتین هایدیگر لەوتاری (پرسیار لەتەکنۆلۆژیا)[٢٦]، کە رەنگە روونـترین و رەخنەگرانـەترین نووسـراوەی بـێ-ئـەوەی خستەبەرباس کـە تـەکنۆلۆژیا هـەم لـەباری میژوویـی و هـەم لـەباری بوونـی و زاتییـەوە لەزانسـت لەپیشـتردایە. هـەر بـەم بۆنەشەوەیە کە دیالکتیکی رۆشنگەری بەوتەیەك لەفرانسیس

بەیکن-ەوە دەست پێدەکات نەك لەدیکارت و یاخود گالیلەوە، کە بابەتە سەرەکییەکەی ئاماژەکردنە بۆ پێوەندیی زانیاری و هیزیکەوەو سروشتی کاربردیی زانستی مودیرن، ئەو زانستەی کە بڕیار وایە بەوەلانانی پرسیارە بێکەڵك و سوودە میتافیزیکییەکان لەپێناو باشتربوونی ژیانی مرۆڤ و ئازادی و بەختەوەرییدا هەنگاوهەڵبگرێ. تەکنۆلۆژیا، بەراستی، باشترین ویناکردنی بنەواشەی دەسەڵاتداریتیی سووژەیەو سەرلەبەری ئەو ڕەهەندو تایبەتمەندیانەی لەگیرانەوەکەماندا خستمانە پاڵ ئەم بنەواشەیەوە، لەتەکنۆلۆژیادا بەباشترین شێوە هاتوونەتە دی و ڕەنگیان داوەتەوە.

تەکنۆلۆژیا، بێگومان، بەتەشقی ڕەوتی دەرهەستبوونەوەی پێوەندیی مرۆڤەکان بەسروشت و یەکترەوە دادەنرێ. لەتەکنۆلۆژیای مودیرندا هەموو شتێ بەگوێرەی زمانی کۆمپیوتەری، واتە ماتماتیك و لۆژیکی شێوەیی، دیتە هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەو کۆنترۆڵ کردن. بۆ کۆمپیوتەریش هەموو شتێ لەپێگەی (دادە) ئاگادارییەکانداییەو، کەواتە، لەوێ هەموو شتەکان لەهەر چەشنە چۆنایەتییەکی بەرهەست بۆش و بەتاڵن و بەشێوەیەکی بەراورد نەکراوو تایبەت بەخۆیان دەمیننەوە. گۆڕینەوەی (دادە)کان سەرچاوگەلی دەرهەستبوونی جیهان لەسیستەمی تەکنۆلۆژیکی مودیرندایە.

تەکنۆلۆژیا لەبنەڕەتدا گشتی و گشتگیرەو خاوەن تایبەتمەندییەکی خۆویست و پاوانخوازە (واتە، تۆتالیتەر).

هایدیگر بەبەکارهێنانی زاراوەی (گیشتل) (Gestell) بەمانی (چوارچێوەبەندی) ئەم لایەنەی تەکنۆلۆژیای مۆدێرنی بەرجەستەکردۆتەوە، وەکو سروشتو چیەتیی تەکنۆلۆژیای نوێ داینـاوە. بەباوەڕی ئیلڤیل، خۆویستیی تەکنۆلۆژیای سەردەمی ئێمە گەیشتۆتە رادەیەك کە ئەورۆکە هەرکارێ، هەر تەنیا لەباری تەکنۆلۆژیکەوە ئەگەری ئەنجامدانی لەگۆڕیدابێ، خێراو بەبێ سەرنجدانی هەرچەشنە راڤەیەکی ناهونەری ئەنجام ئەدرێ.

(بۆ وینە، ناردنی مرۆڤ بۆ مانگ بەنموونەی بەرچاوی ئەم بابەتە دادەنرێ) لەدیالکتیکی رۆشنگەری-یدا تەکنۆلۆژیا بەتەشقی نامۆییو ترسی ئاوەزئامرازی لە(ناخود) یان (ئەویدی) ناوی لێبراوە؛ ئاکامی ئەم ترسەش خواستی گشتگیریو کیشانی هەموو شتێك بۆ ناوەوەی سیستەمی تەکنۆلۆژیکە.

پێوەندیی تەکنۆلۆژیا بەبنەواشەی دەسەڵاتو دەسەڵاتداریتی مرۆڤ بەسەر سروشتەوە باسێکی ئاشکراو کۆنە کە رەخنەلیگرتنی تا ناوەڕاستی سەدەی ئیستا بەنموونەیەکیتر لە(رەخنەگرتنی تاقمێ (نیمچە) رۆشنبیری نارازی) دادەنرا، کەچی ئیمرۆژە گەشەکردنی قەیرانی ژینگە رەهەندی تاریکی ئەم پێوەندییەی بۆ هەمووان روون کردۆتەوە. لەروانگەی هایدیگرەوە تەکنۆلۆژیا دەربڕو پێشاندەری دەست تێوەردانی توندوتیژی مرۆڤ لەسروشتو گۆڕینی سروشت بۆ جۆرێ (کان یان تۆشەی نەگۆڕ)ە.

ئادۆرنۆو هۆرکهایمر تەکنۆلۆژیای مودیرن بەباشترین شیوەی ویناکردنی هەمان دەسەلاتو توندوتیژیی ئوستوورەیی دەزانن کە ئەورۆکە بەشیوەیەکی ریکوپیکو تەکووزو گشتگیری هەم لەسەر سروشتو هەم لەسەر خودی مرۆڤەکان دادەسەپیندریّ. بگۆریو هیزی پیشەییو هونەریی ئەلمانی هیتلەری لەگەلّ توندوتیژیی رەگەزپەرستیو ئوستوورەی خاکو خوینی نازیزمدا پیوەندییەکی قوولّو دوولایەنەی هەبوو.

ئامادەبوونیسەرجەم ئەو توخمو رەهەندانە لەتەکنۆلۆژیادا، بەشیوەیەکی گەشەدارانەو یاخود بەگەشەو نەشەیەکی زۆرترەوە، پیشاندەری تایبەتمەندییە ئوستوورەییەکەیەتی- تەنانەت هایدیگریش لەریگەی شیکاریی تەکنۆلۆژیاوە کە وەکو جۆریّ (قەدەر) یان (مۆلەتی میژوویی) دایدەنیّ، بەشیوەیەکی پالەکی پیوەندیی تەکنۆلۆژیاو ئوستووره دووپات دەکاتەوە کەواتە، لەخۆرا نییە کە تەکنۆلۆژیا بۆ هەموو ئەو کەسانەی لیی بیبەشن بەجۆریّ پیلان یان ئامرازی سیحراوی دادەنریّ، کەچی لەروانگەی چیکەرانو، یان بەوشیوەیەی ئیمرۆژە بەکاردەبریّ، لەروانگەی خاوەنەکانییەوە وەکو (رۆحی سەردەم) یان قەدەری ئوستوورەیی سەیر ئەکریّ.

* * *

ئەو گیرانەوەیەی لیرەدا سەبارەت بەهیندیّ لەبابەتە بەرچاوەکانی <u>دیالکتیکی رۆشنگەری</u> ئاراستەکرا، بیگومان

خۆی لەخۆیدا کیشە سازکەرە. هەر تەنیا لەساکارترین ئاستی پیوەندیدار بەخویندنەوەو وەسفەوە ئەم پرسیارە دینە پیشێ کە بۆچی نووسەرانی ئەم کتیبە گیرانەوەکەیان لەمیژووی سووژە بەم شیوەیە، واتە لەروالەتی ئەو چوار قۆناخەی سەرەوەدا، ئاراستە نەکردووە. لەئاستی رەخنەی ناوەرۆکی و تیۆریکیشدا پرسیاری سەرەکی بریتییە لەدژایەتییە ناوەکییەکانی خودی ئەم گیرانەوەیە؛ بۆ نموونە، چلۆن ئەکرێ هاوکات لەگەڵ هیرش بۆ گشتیگەریتی و بابەتیتیگەریتی دەرهەست راڤەیەکی بابەتیانە لەسروشتی سەرجەم میژووی شارستانیتی مرۆیی بکرێو، هەر لەهەمان کاتدا لەلایەکەوە لە(لۆژیکی ئەمئەوەکی) رەخنەبگیردرێو، لەلایەکی ترەوە هەمووشتێ لەبابەتی دەسەڵات بەسەر سروشتدا کۆو بەرجەستە بکریتەوە؟ هەلبەت ئەکرێ ئەم پرسیارە بەشیوەگەلی جۆراوجۆر پۆلینبەندی بکرێ. بۆنموونە، ئەکرێ، هەروەك یورگن هابرماس، لەروانگەیەکی میتۆدۆلۆژیکەوە سەیربکرێو پرسیاری سەرچاوگەی مەعریفە ناسانەو بەهاییو نۆرمیی تیۆری رەخنەگرانە ئاراستە بکرێ: ئەو تیۆرەی کە فەلسەفەو زانستە کۆمەلایەتییە مۆدینەکان بەگوتارگەلیکی ئوستوورەیی دادەنێ لەکویوەو لەسەر چ بناخەیەك ئەتوانێ گۆرانکاریی کۆمەلگاو ئاوەزئامرازی بخاتە بەر رەخنەکاری؟ هەر بەم شیوەیە، کیشەی شاراوەی چۆنایەتیی پیوەندیی تیۆر رەخنەگرانەی هۆرکهایمرو ئادۆرنۆ بەمارکسیزمەوە- کە

هۆکاری سەرەکیی هیرش برانە سەریان لەراستو چەپەوە بوو-رواڵەتیکی تری ئاماژەکردن بۆ هەمان پرسیارە.

لیرەدا هەر تەنیا ئەتوانین پەنجە بخەینە سەر هەندێ لایەنی ئەم پرسیارانەو تارادەیەکیش خوینەر لەوەڵامدانەوەیاندا رینوینی بکەین. یەکەمینو گرنگترین رینوینی لەلایەن ئادۆرنۆو هۆرکهایمرەوە ئاراستە کراوە. (شاراوەیی حەشاردراو لەم رینوینیو شوین پییە هیرمنۆتیکییانەدا ئەنجامی لۆژیکیی جیانەبوونی میتۆدو ناوەرۆکە. بەهۆی شاراوەییو تاریکایی حەشاردراو لەخودی گەڵاڵەی رۆشنگەریدا هەر تەنیا لەو ئاقاری شوین پێو کەلاوەکان) دایە کە هیشتا ئەتوانین بەدوای نیشانەو تەمسیلگەلی راستیو رزگاریو ئومیددا بگەریین). ژیرناوی دیالکتیکی رۆشنگەری، پارچە فەلسەفییەکان-ە، کە لابردنی لەوەرگیرانە ئینگلیزییەکەی ئەم کتیبەدا بۆ خۆی بۆتە هۆی سەرچاوگەی چەوت تیگەیشتن. تیگەیشتن لەمانای راستەقینەی ئەم دوو وشەیە، واتە هەمان هەلینانی مەتەڵو درەوشاوەیی راستی (هەلبەت چەمکی بنیامینیی (راستی) فرەتر لەبۆچوونەکەی ڤیتگنشتاین سەبارەت بەچییەتیی بیریاریی فەلسەفی وەکو نەمانو چارەسەرکردنی مەتەلەکان ئەچێ، تا ئەوەی کە ئەو چییەتییە لەئاراستەکردنی چەمكو بەلگاندنیکی نویترو بەرفراوانتردا کورت بکەینەوە).

پیداگری ئادۆرنۆو هۆرکهایمر لەسەر وشەی (پارچەکان) بەشیك لەنارەزایەتیی بنچینەیی ئەوان لەگەڵ سیستەمسازیو

بیریـاریی سیســتەماتیك پیـك دینــێ؛ هــەمان سیســتەم کـە جیابوونـەوە لەبابـەتی تایبـەتو بەرهەسـتو وەدەسـتهینانی گشـتیتیو پیداویسـتی بەنیشـانەی راسـتەقینەی هەرچەشـنە زانیارییــەکی ئــەقلانی دادەنــێ. تیگەیشــتن لــەمانای ئــەم پیداگرییە- کە زۆرتـر لـەبیروراکانی بینیـامین-ەوە وەرگیراوە تـا ئەوانــەی نیچــە-پیویسـتی بەروونکردنــەوەو هــەلینانی مەتەلی (گشتیتی)و (ئەمئەوەکی) هەیە.

لەدیتنی یەکەمدا، وا دیتە بەرچاو کە بۆچوونـی ئـادۆرنۆ لەمەر چەمکی (گشتیتی) لیکدژو دوولایەنەیە، بەم مانایـە کـە ئادۆرنۆ دژ بەنەریتی ئەزموونگەریو پۆزیتیڤیزم گرنگایەتیی ئەم چەمکە دووپات دەکاتەوە؛ ئەمەش لەکاتیکدایە کە خودی ئــادۆرنۆ لەرەخنــەکاریی فەلســەفەی هیگــلو هوســیرلو هــــایدیگردا، (گشـــتیتی) وەکـــو یـــەکیك لەرەهـــەندە میتافیزیکییــەکانی ســووژە دوورو رەتدەکاتــەوە، بــەلام، بەباوەری ئادۆرنۆ، چەمکی پۆزیتیڤیستی (واقیع) (یان فاکت) بۆ خۆی چەمکیکی دەرهەستو، کەواتـە، گشـتییە. رەخنـەی دەرهەستو تاکرەهــەندیی پۆزیتیڤـیزم لەگشـتیتی، کـە هــەر تـەنیا لایـەنی بەرامبـەری بەرجەسـتە دەکاتـەوە، مەبەسـتیکی نییـە جگـە لەدابـەزاندنی تیکرایـی هــەموو بابـەتیك بـۆ یــەك بناخـــەی رەهـــا- (واقیـــع) (دادە هەســـتییەکان) (بابەتـــە سەرەتاییەکان) (elementary objects)-لیرەشەوەیە کە دەچیتە نیو ئاقاری بیریاریی ئیدیالیستی بنیاتنراو لەسەر بنەواشەی (ئەمئــەوەکی). بــەبروای ئــادۆرنۆ، نموونــەی راســتەقینەی

گشتیتی هەمان کۆمەڵگا (یان ڕەوتی بەکۆمەڵگابوون)ە، کە لەپێگەی (سروشتی دووەمین)دا لەسەرتاکەکانی ئەو کۆمەڵگایە دادەسەپێندرێ. گشت یان گشتیتییەك کە لەڕێگەی کۆکردنەوەی هەموو پاژەکانەوە بابەتیتی و شوناسیکی سەربەخۆی بوونیانەی وەدەست هیناوە، بەتایبەت ئەگەر لەڕوالەتی سووژە یان بکەریکی کۆیی وەك نەتەوەو چین یاخود (ڕۆحی ڕەها)و (ڕەگەزی مرۆڤ) دابێ، بەڕاستی و لەبنەڕەتدا چەوت و ناڕاستە. هەر تەنیا کیشی نیوان (هاماویان گشتیتیی)و (پاژ)یان (ئەمئەوەکی)و (نەبوونی ئەمئەوەکی)یە کە ئەتوانێ بەستینیك بۆ بەدیهاتنی ڕاستیی میژوویی ساز بکات. ڕەخنەی ئادۆرنۆ لەکۆمەڵناسیی پۆزیتیڤیستی و پیداگریی وی لەسەر دانانی دیاردەکان لەناخی هاماویکی کۆمەڵایەتیدا پیویستە هەر لەم ڕوانگەیەوە ڕاڤەبکرێ و لیی بکۆڵدریتەوە؛ واتە، بەمەبەستی دۆزینەوەی نیوەنجەکان و پۆلینکردنی دیاردەکان (و توخمە سەرەکییەکانی) لەگەڵ بەستینە کۆمەڵایەتییەکەیانداو لەپاڵ یەکدا نانمان بەیارمەتیی و تەزاگەلیکی سەرەکی کە لەکۆمەڵناسیی ڕەخنەگرانەوە وەرگیراون پیویستە (مەنزوومە)یەك پیك بێ کە لەوێ ڕاستیی میژوویی و بابەتیانە ڕوون و ئاشکرا ببیتەوە.

بنج و بناوانی چەمکی (مەنزومە)یان (وینەی دیالکتیکی)، وەك زۆر چەمکی فەلسەفیی دیکەی دیالکتیکی ڕۆشنگەری، لەبەرهەمەکانی والتر بینیامین دایە. لیکچوون و نزیکایەتیی

ئەم چەمکانە لەگەڵ وتەزا جوانیناسانەکاندا هەر لێرەوە سەرچاوەی گرتووە. پیداچوونەوە جوانیناسانەکانی ئادۆرنۆ سەبارەت بەوتەزای فۆرم و دیالکتیکی فۆرم یەکیکی دیکە لەسەرچاوەکانی چەمکی (پارچەکان) پیك دینێ. بەبۆچوونی ئادۆرنۆ، فۆرم وتەزای سەرەکیی بەرهەمی هونەرییەو، هەر لەریگەی فۆرمەوەیە کە کۆمەلیك توخم یان پارچەی لیکنەچوو لەرواڵەتی هاماویکدا یەکدەگرنەوە. هەلبەت لیرەشدا کیشەی نیوان گشتیتی و پاژەکان دەمینیتەوەو بەراستی لەریگەی گەشەپیدان و روونکردنەوەی ئەم کیشەیەوەیە کە بەرهەمی هونەری دەبیتە شوینگەی راستی. بەلام خالی هەرە گرنگ لیرەدا (بەرابەریی فۆرماڵ)ی ئەم توخمانەیە: لەبەرهەمی هونەریدا هیچ توخمیکی پەراویزی و زیدەو پلەدوو یاخود هەر تەنیا رازینەرەوەیش لەگۆریدا نییە، یان، بەوتەیەکیتر، سەرجەم توخم و پارچە پیکهینەرەکانی بەرهەمەکە لەچەقی بەرهەمەکەوە بەیەك ئەندازە دوورن، ئەگەر لەگەڵ بۆچوونی بینیامیندا هاورا بین و ئەو خالە پەسند بکەین کە لەبەرهەمە فەلسەفییەکانیشدا فۆرم یان شکڵ شتیکی سەربەخۆو نالەبارو دلخواز نییە، ئینجا پیویستە رەچاوکردنی بنەواشەی بەرابەریی فۆرماڵی توخمەکان لەبەرهەمی فەلسەفیشدا دووپات بکەینەوە. بنەمای دیالکتیکی رۆشنگەری راست لەسەر وەها بنەواشەیەکەوە داریژراوە. دەقی سەرەکیی کتیبەکە نییە؛ ئەم کتیبە پیشەکی و ئەنجامی لەخۆنەگرتووەو تەنانەت هەندێ

دەستەواژەی ئاسایی وەك (هەروەها کە پێشتر وتمان) یان (هەروەها کە لەبەشی دوایی‌دا دەبینین) لەم کتێبەدا وەبەرچاوناکەون. پارچەی سێیەم و چوارەم هەر کام لەپارچەگەلی بچووکتر پێك هاتوون- بەڵام پارچەکانی تریش بەراستی هەر بەم شێوە نووسراون. هەر کام لەم پارچانە هەڵگری مەنزوومەیەکە کە لەراڤەی دەقەکان، بیروبروا، رووداوگەلی مێژوویی و دامەزراوەو کردە کۆمەڵایەتییەکان پێکهاتووە. لەسەرتاسەری کتێبەکەدا پێوەندیی نێوان پارچەکان بەوردی لەلۆژیکی ناوەکیی بابەتەکەوە پەیرەوی دەکا. سروشتی مۆناد ئاسای پارچەکان هەم پارچەو بەشە سەرەکییەکان و هەم کورتە پارچەکان- خوێندنەوەی کتێبەکانیان تا رادەیەك دژوارتر کردۆتەوە، بەڵام کاتی خوێندنەوەی بەرهەمەکانی ئادۆرنۆ ئەبێ ئەوەمان لەبیربێ کە سەروکارمان لەتەك کۆمەڵێ پارچەو یەکەی مانایی‌دایە کە درێژایی‌یان برێ جار چەند لاپەرەو هێندێ جاریش هەر تەنیا چەند رستەی کورت دەگرێتەوە.

بەلام تا ئەو شوێنەی پێوەندیی بەبەشی دووەمی ژێرناوی کتێبەکەوە هەبێ، کە هەمان ناوەلناوی (فەلسەفی)یە، ئەبێ بوترێ کە لەروانگەی تیۆری رەخنەگرانەوە جەوهەرو مەبەست و ئیدەی فەلسەفە شتێ نییە جگە لەراڤەکردن. یەکیك لەو خالە گرنگانەی کە بۆ یەکەم جار بینیامین پەنجەی خستەسەری دووپاتکردنەوەی سروشت و چییەتیی نامەبەستداری (راستی)و (مانا) بوو. (واقیع) (یان بەوتەی

بینیامین (ئەزموون))و (راستی) دەچنە نێو بابەتو دیاردەکانەوە. دیاردەکان بۆ خۆیان شاراوەو لیلو لالنو ئەمە سوورژەیەکە ئەبێ بەدەست تیوەردانی چالاکانە قوفلی زمانەکەیان بکاتەوەو لەریگەی یەکالاکردنەوەی نیشانەکانەوە (واقیع)و (راستی)ی نامەبەستدارو شاراوە لەواندا ئاشکرا بکاتەوە. ئەم (یەکالاکردنەوەی نیشانە)یە پێویستی بەچەشنێ خەیالی وردو کۆنترۆلکراو هەیە کە لەم ریگەیەوە سوورژە بەرەوچاکردنی بنەواشەی باشتربوونی بابەت (ئوبژە)، هێندە لەلۆژیکی ناوەکیی دیاردەی باسکراو دەکۆلیتەوە کە بۆ خۆی بەگشتی دەچیتە ناخی بابەتەکەوەو، دژایەتیو پچرانە زاتییەکانی بابەتەکە لەروالەتی پرسیار یان مەتەلیکدا بەرجەستە دەکریتەوە. هەلبەت (مەنزومە) یان (وینەی دیالکتیکی) ئاکامو بەرهەمی جیگۆرکێو پۆلینکردنی سەرلەنویی توخمە بەرجەستەکراوەکانی هەمان مەتەلە. بەپێچەوانەی بنیامین کە بەسرووش وەرگرتن لەمیتۆدی کوولاژی شیوەکاریی سووریالیستیەوە پیکهاتنی (مەنزومە)یەك لەتوخمە جۆراوجۆرەکانی بەمەبەستی تیگەیینی (شوهوودی) یان (تەجەلی)و دیتنی راستەوخۆرو بێ نیوەنجی (راستی)ی بەبەس دەزانی، ئادۆرنۆو هۆرکهایمر پێیان لەسەر دەوری پێویستی تیۆرو یارمەتیدانی تیۆر لەراڤەی بابەتو دیاردەکاندا دادەگرت. هەلبەت، ئەم پیداگرییەی ئەمان لەسەر رەهەندی راڤەکارانە نابێ لەتەك هیرمنۆتیکی رۆمانتیکی شلایرماخرو دیلتایو ئەندامانی

قوتابخانـەی میژوویـیدا بەیـەکێ دابنـدرێ؛ لەبەرئـەوەی کـە بناخەی سەرەکیی بیروراگەلی ئەم قوتابخانەیە لەسەر تیۆریك دامەزراوە کەماناکان ریوراست بەبەرهەمی مەبەستی زەین یان زەینەکان دادەنێو، بەم بۆنەشەوە سەرجەم رەوتی تیگەییـن و راڤـە لـەجۆرێ هاوکـاریی (مینۆکـی)ی نیـوان زەینـەکاندا (هاودلیی دەروونی) کۆدەکاتەوەو، لەریگەی سرینەوەی هـەر چەشـنە هـەولیك بـۆ رەخنـەکاریو گـەران بـەدوای راسـتیدا ستایشتیکی ریژەییگـەراو شـیوەیی لـەفراوانیو زۆرینـەیی ماناو کولتوورەکان دەکاتە دەستووری سەرەکیی بەرنامەکەی خۆی.

روانگـەی ئـادۆرنۆو هـیرمنۆتیکی فەلسـەفی گـادامیر، سـەرەرای هـەندێ لیکچوونـی بـەرچاو وەك بەباشـتر دانـانی بابـەتو رەخنـەکاریی مەبەسـتگەریتیی ماناسـانە، جیـاوازیی زۆریان پیکەوە هەیە. بنەرەتی کارەکەی گادامیر بوونناسیی هایدیگرییەکە ئادۆرنۆو هۆرکهایمر زۆر جار دژایەتیی خۆیان لەگـەلیدا دەربریـووە. ئەگـەر دیاردەناسـیی هوسـیرل وەکـو هەولیك بۆ (پاراستنی ئیدیالیزم بەبێ یارمەتیی ئایدیۆلۆژیا) دابنیین، کەواتە بوونناسی خۆی لەخۆیدا بەراستی دەربری شکستی ئەم هەولەو، گەران بۆ ئایدیۆلۆژیایە.

ئەگەر بمانەوێ بەیارمەتیی چەمكو وتەزا هەنووکەییەکان وەسـفیکی پـر پیسـت لـەدیالکتیکی رۆشـنگەری ئاراسـتە بکـەین، ئـەبێ وەکـو جـۆرێ (رەچەلەکناسـیی سـووژە) یـان (رەچەلەکناسیی دەسەلات) لەبەرچاوی بگرین، ئەویش راست

وەك مانا فۆكۆییەكـەی. دوای هەلویسـتی فۆكـۆ-بەتایبـەت بەرەچاوكردنی دابرانی وی لەدوا پاشماوەكانی بنەماخوازیو تیپـەرین لـە(دیرینەناسیی زانیـاری)یـەوە بۆ (رەچەلەكناسیی هـێز)- لـەزۆر رووەوە لەهەلویستەكەی ئـادۆرنۆو هۆركـهایمر ئەچێ. هەردوو تیۆرەكە بەهۆی پیوەندیی ئالۆزو رەخنەگرانە لەگـەڵ فەلسـەفەو زانسـتە كۆمەلایەتییـەكانداو رەخنـەكاریی بنچینـەیی میتـافیزیكی هـیز (كـە لەهـەردووكیاندا تارادەیـەك لەبیروراگـەلی نیچـە وەرگـیراوە)و نەچوونــە نــاو شــەپۆلو قوتابخانـــە ناســـراوەكان (پۆزیتیڤـــیزمو دیاردەناســـی، بنــەماخوازیو هــیرمنۆتیك)، لــەزۆر روو و لایەنــەوە خــاوەن دۆخیكـی یەكسـانو بەرابـەرن. ویـرای ئەمانـەش، هــەردوولا هەندێ رەخنەی وەكیـەكیان ئاراستەكراوە، رەخنەگـەلیك وەك گشتگیریو دەستنیشان نەكردنی چەمكگەلی دەسەلاتو هیز، كورتكردنـــەوەی هـــەموو شـــتێ بـــۆ دەســـەلاتو هـــیزو ئاشـــكرانەبوونی بناخــە بــەهاییو زانســـتییەكانی ئـــەم رەخنەكارییە. بەداخەوە، مەرگی لەناكاوی فۆكۆ ئەو مۆلەتەی پێنەدا كە لەریگەی پەرەپیدانو بەربلاوتركردنەوەی میتۆدی رەچەلەكناسییەوە لەكردەشدا، ئەم لیكچوونە روونو دووپات بكاتـەوە؛ سـەرەرای ئەمـەش، لیكدانـەوەو هەلسـەنگاندنی ئـەم كیشـەیە نـەك هـەر لـەگۆرانكاریی دوو نـەریتی ئـادۆرنۆییو فۆكۆیی‌دا بایەخدارە، بەلكو تەنانەت بۆ سـەرجەم فەلسـەفەش بەكەلكو سوودە-بەتایبەت بەسەرنجدان بەدەوری بیروراگـەلی فۆكـۆ لــەبیریاریی هاوچــەرخدا كــە لــەباری كاریگــەریتیو

گرنگایەتییەوە هەر تەنیا لەگەڵ ئەوەی هابرماسدا ئەتوانرێ بەراوردبکرێ.

کەواتە بەسەرنجدان بەو وەسفەی لەم نووسینەدا ئاراستەکرا، ئەکرێ بوترێ دیالکتیکی رۆشنگەری رەخنەیەکە لەرەوتی ئامرازیبوونی ئەقڵو بەکارهینانی (ئەقڵ) لەپیناو پاراستنی خودو دەسەلاتداریتی مرۆڤ بەسەر سروشتدا، کە لەئاکامدا بەلەناوچوونی هەمان خودو بەچشتبوونی مرۆڤو سروشت کۆتایی پیدێ. بەلام، ویدەچێ ئەم وەسفە گشتییە پەرە بەو بیرەش بدات کە دیالکتیکی رۆشنگەری بۆ خۆی جۆرێ (گەورەگیرانەوە)یە، بەو مانایەی لیوتار بەکاری ئەهینا؛ لەکاتیکدا ئەم کتیبە لەکۆمەلیك گیرانەوەو بابەتگەلی دیارو بەرهەست پیك هاتووەو، بەشیکی هەرە زۆری هیزی بەلگەهینانەوەو هەروەها پربوونی لەباری میژووییەوە هەمدیسان قەرزداری ئەم فراوانییە بابەتییەیە. دیالکتیکی رۆشنگەری لەو جۆرە کتیبانەیە کە وەسف یاخود کورتکردنەوەیان بەوینەی گۆرینو بەهەلەبردنیانە. ئاماژەنەکردن بۆ هیندێ بابەتی سەرەکی (وەك راڤەکاریی بیروراگەلی مارکی دوساد، یان رەخنەکاریی (پیشەی کولتوور سازی))و زۆر خالی لاوەکیتر لەم نووسینەی ئیستادا (کە فرەتر لەبابەتەکانی بەشی یەکەم(ی ئەم کتیبەی) کۆلیوەتەوە) بۆ خۆی پیشاندەری ئەم راستییەیە.

دیالکتیکی رۆشنگەری لەلایەکەوە رەخنەکاریی فەلسەفییەو لەلایەکی ترەوە شیکاریی میژووییەو، بەهۆی

تايبەتمەندییە جەوهەرییەکەیەوە (Substantive) ناتوانێ بەشیوەیەکی نوێکانتی دەست بکات بەرەخنەکاریی شیوەیی (پیش مەرجەکانی ئەگەری وەدیهاتن)ی دیاردەکانو، بەردەوام لەراگەیاندنی حوکمە جەوهەریو بەرهەستەکان خۆی دەکشیتەوەو دەرباز دەکات. هەر ئەم هۆیانە بوونە سۆنگەی ئەوەی کە ئەم کتیبە لەنیو بەرهەمەکانی (قوتابخانەی فرانکفۆرت)دا جیگەو پیگەیەکی تایبەتی بدریتێ و زۆرتر لەوانی دیکە هیرشی بکریتە سەر. لیرەدا هەر ئەتوانین هەندێ لەو رەخنەو هیرشە بەرچاوانەی کە ئاراستەی ئەم کتیبە کراوە بەکورتیو جیاجیا بخەینە بەر لیکۆلینەوە.

دیالکتیکی رۆشنگەری نە جۆرێ کۆمەلناسیی مۆدیرنیتەیەو نەك گیرانەوەیەکی دیکە لەفەلسەفەی میژوو؛ هەربەم بۆنەشەوە، پیوەندیی ئەم کتیبە لەگەڵ فەلسەفەو زانستە کۆمەلایەتییەکاندا بەردەوام کیشەسازکەر بووە. لەروانگەی ئادۆرنۆو هۆرکهایمرەوە، کیشەو بەرامبەریتیی نیوان فەلسەفەو زانستە کۆمەلایەتییەکان راستییەکی میژووییە کە ناتوانرێ وەپشتگوێ بخرێ. چارەسەرکردنی دلخوازانەی ئەم کیشەیە بەشیوەیەك کە قازانجی یەکیك لەو دوولایەنەی تیدابێ، وەکو گۆرینو بەهەلەبردنی بابەتەکەو کەوتنە ناو گیژاوی ئایدیۆلۆژیایە. فەلسەفە ئیتر ناتوانێ دەوری (پاشای زانستەکان) یان (خاوەنی زانیاریی رەها) بگیرێو چیدی ناتوانێ لەقەلای بەرزی خۆیەوە بەسووکییەوە

بۆ زانستە کۆمەڵایەتییەکان بنواڕێ. بەوتەی ئادۆرنۆ، (ئەو کەسەی ئەورۆکە فەلسەفە وەکو کاروپیشە هەڵدەبژێرێ پێویستە لەپێشدا ئەو وەهمە بەرەوبرو دوور بکاتەوە کە خالی دەستپێك هەمان هەولە فەلسەفییە پێشوەکان بووە: ئەو وەهمەی کە هێزی بیرکردنەوە بۆ تێگەینیی تەواوەتیی واقیعەکان بەسە.)[٢٨] درێژەدان بەقسەو باس لەسەر (بوون) (ئەگزیستانس) یان هەر چەمکێکی گشتیی دیکەو، سەرنج نەدانی دەستکەوتەکانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان، کە هەندێ بابەتی پێویست بۆ راڤەکاریی فەلسەفی دیننە ئاراوە، فەلسەفە دەگۆڕێ و دەیکات بەوەهمیکی پەتی. هەر فەلسەفەیەك خۆی لەروانگە رەخنەگرانەکانی مێژوو، دەروونشیکاری، کۆمەلناسی و دەروونناسیی ناسینەوە بێبەش بکات، بەراستی کاتێ رووبەرووی دژایەتی و کیشە ناوەکییەکانی خۆی دەبێتە خێراو بەپەلە هەڵدێ. بەڵام، ریگەی چارەسەریی دژ بەو خالەی پیشوو، واتە گۆڕینی فەلسەفە بۆ پاشکۆی زانستەکان و دابەزاندنی بۆ میتۆدۆلۆژی و مەعریفەناسی، بەمانای کورنشت بردن بۆ پۆزیتیڤیزمو هەروەها پەسەندو ستایشتکردنی ئاوەزئامرازییە. ئەو فەلسەفەیەی کە نەباری و بێبەریی خۆی لەپشت دەمامکی (میتۆدی زانستی)یەوە حەشار دەدا، شتێ نییە جگە لەجۆرێ (پیشەی ئاکادیمیك) یان ئامرازیکی کەم تا زۆر ئالۆزو پیچراو بۆ ژیان بردنە سەر. فەلسەفەی هاوچەرخ هەردوو ریگەکەی شان بەشانی یەك پیواوە. بەڵام، ریگە

چارەسەرییەکی سێیەمیش لەگۆڕێدایە کە لەم دوانە دڕۆیی‌ترو بێمایەترو وەهماویترە: لینانی چیشتیکی تیکەڵاو لەفەلسەفەو زانستە کۆمەڵایەتی و سروشتییەکان کە بەردەوام ئەکرێ مادەو شتومەکەکانی بەگوێرەی تام و چیژی تاکەکان بگۆڕدرێ. ئەم بابەتە تیکەڵ و پیکەڵ و سەیرە، کە زۆرتر بەناونیشانی (مرۆڤناسیی فەلسەفی)یەوە چێ و ئاراستەدەکرێ، بەبێ ئەوەی کیشەکان چارەسەر بکات وەڵامی هەموو شتێ دەداتەوە. دیالکتیکی رۆشنگەری لەهەمبەر هەرسێ ریگە چارەسەرییەکەوە رادەوەستێ و نرخی وەها بەرگرییەکیش بەپەسندکردنی تاوانەکانی ئەقلی خاوین دەداتەوە، ئەقلیك کە هەر تەنیا لیرەو لەئیستا دەژیو هیچ کاتی ئەو بانگ و دەنگانەی لەیۆتۆپیاکانەوە (utopia، ناشوین ئاوا) بەرزدەبنەوە نابیستێ. راڤەگەلی دیالکتیکی رۆشنگەری هەر لەناخی کیشەی نیوان فەلسەفەو زانستە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەستاوەتەوەو بەردەوامیش دەگەریتەوە بۆ بەستین و ئاقاری هەمان کیشە. هیچ گوتاریك ناتوانێ، بەبێ ئەوەی پارچە پارچە بێ، لەبەستینی پرشەپۆلی ئەم کیشە میژووییەدا بمینیتەوەو، ئەمەش خۆی لەخۆیدا هەمان نرخی نزیکایەتی لەگەڵ راستییە.

دووەمین خالی گرنگ بریتییە لەپیوەندیی تیۆری رەخنەگرانە بەمارکیزمەوەو ئاکامەکانی ئەو پیوەندییە. هەلبەت گومانی تیدا نییە کە دیالکتیکی رۆشنگەری بەگشتی دەچیتە نیو شەپۆلی بیریاریی سۆسیالیستی و رزگارکەرەوەو،

سـەرجەم هێرشـەکانی دژی ئاوەزئـامرازی بـوو نـەك خـودی ڕۆشـنگەری. ئـادۆرنۆو هۆرکـهایمر ئوسـتووره سـڕینەوەو ڕەخنـەکاریی بـاوەڕە میتافیزیکییـەکانو وەدەسـتهێنانی خودئـاییینیو سـەربەخۆیی تـاك لـەچنگی نـەریت بەمـەرجی پێویسـتی ڕزگـاریی مـرۆڤو کۆمـەڵگای مرۆیـی دادەنێـن؛ ئەمـەش ڕاسـت بەپێچەوانـەی بیروراگـەلی کەسـانێك وەك شپنگلەر، یونگر، سـومبارتو هـایدیگر-ە. هـەر لەبـەر ئـاوا هۆیـەك نابێ چاوپۆشـی لـەجیاوازیی ئـەم دوانـەو ڕەخنـەگرە نـەرمرۆکانی مۆدێرنیتـە بکـرێ کـە، بەراشـکاوی یـان ناراسـتەوخۆ، خوازیـاری گەڕانـەوە بـۆ سـەردەمی کـۆنو ڕوانینـی ئوسـتوورەیین. تێگـەینی ڕاسـتەقینەی پەیوەندیـی تیـۆری ڕەخنەگرانـە بەمارکیزمـەوە پێویسـتی بەلێکدانـەوەو هەڵسـەنگاندنی گۆڕانکـاریی فیکریـی سـەرجەم ئـەندامانی قوتابخانـەی فرانکفۆرتو خۆدەربازکردن لەبازنـەی گێڕانـەوە گشتیو بەبرەوەکانی نـاو کتێبگەلی مێـژووی بیروبروا هەیـە. بەپێی ئـەم گێڕانەوەیـە، کـە زۆرتـر لەسەردەسـتی کەسـانێك سـەردەگرێ کە دەیانـەوێ تیـۆری ڕەخنەگرانـە بـۆ بابـەتێکی ڕێکوپێکی وانە وتنەوەی زانکۆییو یان نووسینی نامەیەکی دوکتـۆرا بگۆڕنـەوە، ئەندیشـەی زاڵی قوتابخانـەی فرانکفۆرت هـەر لەدەسـتپێکەوە جۆرێ مـارکیزی هیگلـی بـوو کـە زۆرتـر لــەلووکاچ-ەوە کاریگــەریتیو سروشــتی وەرگرتبــوو و، ئەیەویســت لەرێگــەی ڕەخنــەکاریی دیــاردە کولتــووریو ڕوونبەماییەکانــەوە هۆکــانی شکســتی ڕاپــەڕین لەوڵاتــە

پیشەسازییە پیشکەوتووەکاندا ئاشکراو دەست نیشان بکات. سەرکەوتنی فاشیزمو مسۆگەربوونی ستالینیزم خۆی لەخۆیدا جۆرێ شۆك یان زرمەی میژوویی بوو کە ئەندامانی ئەم قوتابخانەیەی ناچارکرد تاکو تیۆرەکەی مارکس دەربارەی سروشتو چییەتیی شۆرشگیرانەی پرۆلتاریا وەلانینو، هەروەهاش، راڤەکەی لووکاچ لەم چینە وەکو سووژ-ئوبژەی ئەمئەوی میژوو وەپشتگوێ بخەنو زۆرتر گرنگایەتی بدەن بەتیۆرە رەشبینانەکەی ڤیبیر سەبارەت بە(قەفەسی ئاسنین)ی کۆمەلگای بورژوازی. دوائاکامو ئەنجامی وەرچەرخانە، بەوتی مارتین جەی، جۆرێ (نائومیدیی تاکرەهەندی) بوو کە ئاکامەکانی لەتیۆری بەچشت بوونی گشتییداو چەمکگەلیك وەك (پیشەی کولتوورسازی)، (کۆمەلگای تاکرەهەندی)و (کولتووری جەماوەری) رەنگیدایەوە. بەدگومانیی تیۆری رەخنەگرانە سەبارەت بەهەر چەشنە سووژەیەکی کۆیی بوو بەکۆسپ لەبەردەم پەرەسەندنی تیۆریکی نوێ لەمەر کردەی سیاسیی شۆرشگیرانە. کەواتە، بەم شیوەیە ئیتر ریگەیەك نەماوە جگە لەهەنگاو هەلهینان بەرەولای بواری بیریاریو فەلسەفەی خاوینو، لەئاکامیشدا، پەنابردن بۆ ئاقاری جوانیناسی؛ چونکە لەوەها دۆخیکدا بەرهەمی هونەریی مۆدیرن بەتەنیا جیگەی وەدیارکەوتنی (راستی) دادەنرێ.

ئەو گیرانەوەی سەرەوە دەربارەی هیچ کام لەئەندامانی قوتابخانەی فرانکفۆرت بەتەواوەتی راست نییەو تا ئەو

جیگەیەی پیوەندیی بەئادۆرنۆوە هەبێ، تارادەیەك سەرلەبەر هەلەشە. ئادۆرنۆ هیچ كات ئەندامی هیچ جزب و ریكخراوەیەك نەبوو و، هەر لەسەرەتاوە روانگەكەشی لەهەموو گیرانەوەكانی دیكەی ماركسیزم جیاواز بوو، بەتایبەت لەماركیزی هیگلیی لووكاچ. سەرومری هەلویست و بیرورا فەلسەفییەكانی ئامادە لەدیالكتیكی رۆشنگەری دا تا رادەیەك لەیەكەمین لیدوانی ئادۆرنۆ لەئەنستیتۆی لیكۆلینەوە كۆمەلایەتییەكانی فرانكفۆرت لەسالی ١٩٣١دا بەشیوەیەكی راشكاوانە یاخود پەراویزی دەركەوتووە[٢٩]. سەبارەت بەتاوانی (رەشبینی و هەلرسكاوی)یش پیویستە بوترێ كە ئەم ئاواتانە[٤٦]، كە زۆرتر خاوەن سروشتیكی سیاسی و پروپاگەندەیین، بەهۆی چەوت تیگەیشتن و نەبوونی ئاشنایەتییەكی قوول لەگەل بیروراگەلی ئادۆرنۆو، گرنگتر لەمانەش، بەهۆی جۆرێ ویناكردنی پر رەمزورازو هەلرسكاو دەربارەی كردەی سیاسییەوە ئاماژەیان پیكراوەو پەرەیان پیدراوە. ئەم تاوانانە خاوەن بناخەیەكی تیۆریك نین چونكە لەكاتیكدا كە ماركسیستە ئۆرتۆدۆكسەكان و بزووتنەوەی خویندكاریی و چەپگەرای دەیەی ١٩٦٠، (رەشبینی و هەلرسكاوی)ی ئادۆرنۆیان بەنیشانەی پچران و یاخود گۆرینی روانگەكەی سەبارەت بەماركسیزم لەقەلم دەدا، هەندێ بیرمەندی لیبرال وەك مارتین جەی هەر ئەم بابەتەیان بەدەرئەنجامی نەپچران لەماركسیزم دەزانی. رەوتی ئالوگۆرو رووداوە میژووییەكانیش ئەوەیان پیشانداوە كە رەخنەكانی

ئــادۆرنۆ لەبزوتنەوەگـــەلی خوێندکـــاریی دەیـــەی ١٩٦٠، بەتایبەت دەربارەی (هەلرسکاوی)و (رق لەتیۆر)، بەتـەواوی بــەجێ و واقیعبینانــە بــووە. ســەبارەت بــە(هــەڵاتن بــۆ جوانیناسی)یش پێویستە ئەم خاڵە بدرکێنـدرێ کە ئادۆرنۆ، هەر لەهەمان دەستپێکی نووسینیەوە، گرنگایـەتیی تایبەت و بــەردەوامی بەبابەتــە جوانیناســانەکان دەدا، کــە ئەمـــەش لەبەرهــەمی یەکـەمیدا، کیـەرکیگور: بنیاتنـــانی جوانیناســی (١٩٣٣)، بەراشکاوی رەنگیداوەتـەوە. بەپێچەوانـەی زۆریـك لەبیرمەندە راست و چەپگەراکان وەك هایدیگرو کویستلر، کە دوابــەدوای ئــەزموونی تـــاڵی ئاریکـــاریی و بەشـــداریکردن لەسیاسەتداو دامان لەبزوتنەوەی جەماوەری، روویان هێنایە تێکـەڵاویك لــەعیرفان و جوانیناســی و لــەپاڵ کەشـوهەوای خاوین و مینۆکیی هونەردا خەریکی ساریژکردنی برینەکانیان بوون، ئادۆرنۆ بەردەوام هەولیدەدا تاکو دەوری رەخنەگرانە، دژە ئــایدیۆلۆژیك، هەژێنــەرو هــەرە کاریگــەری بەرهـــەمی هونــەریی مۆدیــرن دووپــات بکاتـــەوە. بــەبروای ئــادۆرنۆ، کۆتـــایی و ئاکـــامی دیـــالکتیکی ئاقـــاری جوانیناســـی (لەبیرچوونەوەی جیهانی ئێستا لەخەونـەکاندا نییـە، بـەلکو گۆرینی ئەم جیهانە لەرێگەی هێزو وزەیەکی شاراوە لەیەك وینە)دایە، ئاقاری جوانیناسی (هەمان بەستێنی دەرکەوتنی دیالکتیکییــە، کــە لــەوێ (راســتی) لەرێگــەی لــەناوچوونی هەستییەوەو لەباری مێژووییەوە بانگەشەی بۆ دەکریت.)[٣٠]

سەرەرای ئەو خاڵانەی سەرەوە، چەند رەخنەیەکی سەرەکیی دیکەش لەلایەن هابرماس، پیکوونە، وۆلمیرو کەسانیترەوە ئاراستە کراوە کە لەهەردوو باری ناسینی بەرهەمەکانی ئادۆرنۆو ئالۆزیو پتەویی تیۆریکەوە لەئاستیکی گەلیك سەرتردان. لەبەرئەوەی هەندێ تایبەتمەندیی دیکەی دیالکتیکی رۆشنگەری روون بیتەوە، ئاوریکی خیرای خالە سەرەکییەکانی ئەم جۆرە رەخنانە دەدەینەوە.

پۆل پیکوونە بەرەچاوکردنی بەرهەمە دواییەکانی هوسیرلو دیاردەناسیی میرلۆپۆنتی ئەم بیروبۆچوونەی ئاراستە کردووە کە مارکسیزم لەبنەرەتدا تیۆریکی عەینیگەرایەو ئادۆرنۆش بەهۆی پیبەندبوون بەهیندێ بابەتی بناخەییی لووکاچی-یەوە- وەك بابەتی (چشتئاسایی)- یان مانەوە لەچوارچیوەی تیۆریکی مارکسیزمدا، نەیتوانیوە بەسەر عەینیگەریتی حەشاردراو لەبیروراکانی خۆیدا زاڵ بێ[٣١]. بەبروای پیکوونە، لەدیالکتیکی رۆشنگەریدا ئەم عەینیگەریتییە لەرواڵەتی دووپاتکردنەوەی بنەواشەی دەسەڵات وەکو وتەزایەکی گشتیو بنەرەتیو زاڵ بەسەرسەرجەم میژووی شارستانیتیی مرۆییدا وەدەرکەوتووە. لەوەڵامی ئەم رەخنەیەدا ئەتوانین بۆ ئەو وتەیەی ئادۆرنۆ ئاماژەبکەین کە مەبەستی وی بەکارهینانی توانستە ناوەکییەکانی خودی سووژەیە دژی بنەواشەی دەسەڵاتداریتیی سووژەو سووژەییخوازی (subjectivism).

جگە لەوەش، هەروەها کە راڤە نویکانی بەرهەمەکانی ئادۆرنۆ-بەتایبەت ئەوانەی خاتوو شیری ڤیبیر نیکلسۆن- پیشانی‌داوە ئادۆرنۆ بەهیچ شیوەیەك رەهەندی زەینیی ئەزموونی مرۆیی وەپشتگوێ نەخستووە. ویرای ئەمە، دوا وەڵام پیویستی بەتیگەیینی راستەقینەی بنەواشەی باشتربوونی بابەت یان عەین هەیە کەپیکوونە، وادیارە، بەهەلە ئەمەی لەگەڵ عەینیگەریتیدا بەیەکێ داناوە. لەروانگەی ئادۆرنۆوە بەباشتر دانانی بابەت واتە تایبەتمەندیی سەرەکیی ئەو ئەندیشەیەی خۆی لەبەندی ئیدیالیزم بەواقیع دەربازکردووە[٣٣]. بەڵام، لای ئەو شیوە بیریارییە کە (مانا)و (راستی) بەشتگەلیکی سەرانسەر میژوویی دادەنێ، بەباشتردانانی بابەت شتێ نییە جگە لەبەباشتر دانانی میژوو؛ چونکە ئەمە بەراستی میژوویەکە نەك هەر بابەتەکە بەلکو تەنانەت ئاسۆو ئامرازی راڤەکەشی ئاراستەی بیردارۆ تیۆرزان‌و فەلسەفەکار دەکات. گرنگایەتی‌و ئامادەبوونی گشتگیری بابەتی دەسەڵات لەدیالکتیکی رۆشنگەری‌دا بەهۆی خۆدانەدەستی واقیعیکی میژووییەوەیە. هەر لەبەر ئاوا هۆیەك، دیالکتیکی رۆشنگەری لەپیگەی رەچەلەکناسی دەسەڵاتدا بەردەوام پاریزی لەوەکردووە کە دەسەڵات بۆ وتەزایەکی بنەرەتی‌و بوونناسانە، وەك (رۆحی رەها) (هیگل) یان (بوونی چەشنی)و (وزە بەرهەم هینەرەکان) (مارکس) بگۆریتەوە. ئادۆرنۆو هۆرکهایمر بەراشکاوی ئەوەیان دەربریوە کە

گۆڕانکــاریی ژیــارو شارســتانیتی و کۆمــەڵگای مرۆیـــی ئــەیتوانی و مەشــیایە لــەبری دەســەڵات بەســەر سروشــت و ناوەکیکردنــەوەی توندوتیـژی، ڕیگەیـەکی دیکــەی بگرتایەتـە بــەرو شــیوەیەکی جیــاواز لەیەکپارچـــەیی کۆمەڵایـــەتی و بەکۆمــەڵگابوونی هینابایەتـــە دی. لەلایـــەکی تریشـــەوە، ســـەبارەت بـــەپیوەندیی تیـــۆری ڕەخنەگرانـــە بەمارکســـیزم و دیاردەناسییەوە ئەبێ بوترێ کە لـەم بوارەدا هیشتا جیگەی باس و لیکۆلینەوە زۆرە؛ هەولدان بۆ کاملکردن (یان گۆڕین)ی مارکسیزم بـۆ دیاردەناسـی و، پڕکردنـەوەی بۆشاییی تیـۆری سووژە لەبیروراکانی مارکسدا هیندەش سـەرکەوتوو نـەبووە. بەرهـەحاڵ، لەوانەیە ئادۆرنۆ لەگەڵ ئـەم بۆچوونـەی فۆکـۆدا هـاورا ئـەبوو کـە تەنانـەت دیاردەناسـیی مـیرلۆپۆنتی-یـش ناتوانـێ بەبێ چوونـە نـاو دژایەتییەکانـەوە بـوون و زانیـاریی مرۆیـی لەسـەر بناخـەی (ژیـان-جیـهان)، (ئـەزموونی نیـوان زەینی) یان (دیاردەناسیی هەستەکان) دابمەزرینێ. سەبارەت بەپیوەندیی ئادۆرنۆ بەمارکس-یشەوە پیویستە ئاماژە بەوە بکرێ کە ئەو لەگەڵ گۆڕینی کاروبەرهـەم هینـان بـۆ نموونـە گـەلیکی بناخـەیی بووناسـانەو مرۆڤناسـانە، کـە هیگـل و مــارکس و لووکــاچ هەرســیکیان لـــەلاویتیدا پییـــان لەســـەر دادەگرت، بەردەوام دژایەتیی خۆی دەردەبری.(٣٣)

ئادۆرنۆ تەنانـەت بەپشـت بەسـتن بەبەرهەمـە دواییـەکانی مــارکس وەك بەرنامـــەی گووتـــا و ســـەرمایەو بۆچوونـــی سەرانســەر ئــابووریی و کۆمەلناســانەی ئــەو بەرهەمانــە بـۆ

بابەتی (کار)، راڤەکارییە مرۆڤناسانەکانی مارکسی لاوی سەر وتەزای (کار)و هەروەها چەمکگەلی (نامۆیی)و (چشتئاسایی) خستۆتە بەر تیشکی رەخنەو هەلسەنگاندنەوە.[٣٤] جگە لەمانەش، زۆرتر لەوەی کە حەزی لەدووپات یان نەفیکردنەوەی هاماوی تیۆری مارکسیستی کردبێ، سوودی تەواوی لەچەند بەشیکی ئەو تیۆرە بینیوە، ئەمەش بەهۆی ناوەرۆکی راستگۆیانەی بەشیك لەو تیۆرە بوو کە هیشتا کارکردنی رەخنەگرانەی هەبوو. سەرەرای ئەمانەش، لەویوە کە ئەم مەسەلەیە لەبنەرەتدا سروشتیکی میژوویی هەبووەو بەپیی گۆرانکارییەکانی واقیعی کۆمەلایەتی ئەگۆردرێ، ئیتر نابێ جیی سەرسوورمان و واق ورمان بێ کە لەهەندێ خالدا وەك تیۆری بایەخی کار بیروراو هەلبژاردنەکەی ئادۆرنۆ چیتر ئەورۆکە پەسند نەکرێ.

گرنگترین خالّ لەرەخنەکەی هابرماس لەدیالکتیکی رۆشنگەری بیگومان نەبوونی بناخە بەهایی و نۆرمییەکانە، واتە هەمان پیوەرگەلی رەخنەی ئەقلانی کە هابرماس لەبنەمای زمان و کردەی پیوەندیدا بەدوایاندا دەگەرێ. لەلایەکی ترەوە، رەچەلەکناسی لەبنەرەتدا بیبناخەیەو، بەراستی، وەکو مانای راستەقینەی خودی وشەکە، گوتاریکی بێ سەروبن و ناتەواو و بێ کۆتاییە کە فۆرمەکانی خۆی بەشیوەیەکی بەرهەست و لەکاتی وەدووکەوتنی شوین پیی بابەتەکە لەکەلاوەکانی میژوودا وەدەست دەهینێ. دەربارەی پیوەندیی رەچەلەکناسی بەمیژووشەوە. فۆکۆ هیشتا

نەیتوانی هەندی شتی دیکە لەبینیامین و ئادۆرنۆوە فیربێ، چونکە بەباوەری ئەو دوانە، ئەم پیوەندییە بەدەست پیشخەری و نیوەنجیتی تیۆلۆژییەوە دیتەدی. هەر تەنیا لەریگەی وردبوونەوە لەکارە دونیاییەکان و لەروانگەی ئازادی و رزگارییەوەیە کە تیۆر ئەتوانێ بەشیوەیەکی راستەقینە رەخنەگرانە بێ. ئەم پیوەندییە لەهەرسێ رەهەندی داهاتوو، رابردوو و ئیستادا وەدیدیت، هەرچەندە دەوری کاریگەرو شویندانەری تیۆلۆژیی یەهوودی-مەسیحی زۆرتر بۆ دوو رەهەندی یەکەم ئەگەریتەوە. لەرەهەندی ئیستادا، گیرانەوەکەی ئادۆرنۆو بینیامین و هۆرکهایمر زۆرتر لەبیروراکانی هابرماس نزیکایەتی بەراڤە کۆنەکەی مارکس لەتیۆری شۆرشگیرانەوە هەیە؛ راڤەیەکە کە بەوپییە تیۆر هەر تەنیا شیوەی هۆشیارانەی دەربرینی خواست و پیداویستییە واقیعییەکانی خەلکەو، رەگ و ریشەیی پیوەرو نۆرمەکانیشی هەر لەخەباتی هەمان خەلکدایە سەبارەت بەرابردووش، بەوتەی والتر بینیامین، هەر نەوەیەك هەلگری جۆرێ هیزو ئەرکی نیوەنجگەریتییەکە لەرەنج و ئازادی نەوەی پیشوو و ئومیدو خواستە بەبا چووەکانی ئەواندا ریشەی داکوتاوە؛ ئەو رەنجەی کە دەربرین و خستنەرووی پیویستی بەئامادەبوونی گویگرو پیوەندیی نیوان زەینەکان نییە، چونکە خۆی لەخۆیدا جۆریك دەربرینە، یان، لانی کەم نزیکایەتییەکی ناوەکیی لەگەلیدا هەیە. داهاتووش بەهۆی واتای کەلامیی (کۆتایی جیهان)ەوەو یاخود لەبەر (یۆتوپیای سەرزەمین مەلەکووت) بەردەوام بۆ ناوەوەی هیلی رەخنەی رزگاریبەخش دەکیشرێ، هەروەها کە هۆرکهایمر لەبارەی

کورتە میژووی گۆرانکاریی تیۆری رەخنەگرانەوە دەبیژێ: (پەل هاویشتن بۆ واقیعیکی سەرانەسەر جیاواز لەجیهانی (بووندار) لەبنەرەتدا لەسەر ئەنگیزەیەکی کۆمەلایەتی- فەلسەفی دامەزراوە. ئەمەش، لەئاکامدا، بووە هۆی هەلسەنگاندنی ئیجابیتر لەهیندێ لقوپۆپی میتافیزیکی، چونکە (هاماو یان گشتیتی) لەباری ئەزموونییەوە (درۆییە) (ئادۆرنۆ). ئەم ئومیدەکە دواقسەی هی ترسی زەمینییە، بیگومان، خواستیکی نازانستیانەیە)[٣٩].

هەروەها کە لەپیشەکیی چاپی دووەمی <u>دیالکتیکی رۆشنگەری</u> دا ئاماژەی بۆ کراوە، دەسەلاتو توندوتیژی ئەتوانێ دوای هیتلەرو تەنانەت لەوپەری شەرو دیکتاتۆریشەوە هەر دریژەی هەبێ، بەلام رەخنەی تیۆریكو خەباتی کردەیی دژی ئەمانە لەهەر هەلومەرجیکدا لەئاکامدا هیچ پیوەرو نۆرمیکی بنچینەیی نییە، مەگەر ئەو ئومیدو چاوەروانییە کە لەناخی میژوو و هاودەردی لەگەل میژووەوە هەلدەستیتەوە. تەنانەت دژایەتییە ناوەکییەکانی ئەقلیش پیویستە لەپیشدا لەناخی واقیعی میژوویيدا بتویتەوە، تاکو بەم شیوەیە دوایی بکرێ تیۆریکی بەتال لەهەر چەشنە داژیەتییەك سەبارەت بەئەقلانییەت وەدەست بهینریت. دریژەدانی بیرکردنەوە لەناو چەمکەکانو دژی چەمکەکان، خۆدانەدەستی دژایەتیو کیشەو بەشیوەیەکی هۆشیارانەو دریژەدان بەرەخنەی میژوویی بابەتە بەرهەستەکان هیشتاش هەر روونترین پیوەرگەلی وەفای راستەقینە بەئارمانجی رۆشنگەرییە.

پەراویزەکان:

١-میـــژوو بـــەردەوام لەروانگـــەی ســـەرکەوتووان و دەسەلاّتدارانەوە ئەنووسریتەوە، بەلاّم وەحشیگەریی شاراوە لەئەقلییەتیاندا زۆربـەی کـات پـەل کوتـان و بـۆ درۆوتـن و ریاکاری بەپێویست دەزانی. تا بەئەمرۆ هەمووان، تەنانەت لایەنگرانی ئاشتی و سـرینەوەی چەکە ئەتۆمییەکان، بـۆ راگـەیاندنی پـەیامی خۆیـان هـەموو سـالیك لەهیرۆشـیما کۆدەبنـەوەو لەگـەڵ راگەیینـەرەکانی دەنگوباسـی جیـهان لـەبیدەنگ کردنـی تەقینەوەکـەی شـاری ناکـازاکی هاوکـاری دەکەن. چونکـە هـۆی سـەرەکیی بۆمبابـارانکردنی ناکـازاکی کـــەمبوونی بەلگـــەو پیداویســـتی زانیـــاران و فـــەرماندە ئەزموونگەراکان بەئەنجامدانی (تاقیکردنەوەیەکی زانستی)ی دیکە بوو، نەك کۆتایی هاتنی خیرای شەر. هەر ئەم خالەش دەربارەی بیدەنگی گشتی سەبارەت بەبۆمبابارانی نائەتۆمیی شارەکانی ئەلمانیا لەدوارۆژەکانی شـەردا راسـتەو بـەئیمرۆ کەم کەس ئاگاداری ئەو راستییەیە کە لەدیرسدن-ی ئەلمانیا لەدەوروبـەری سـێ سـەد هـەزار کـەس،واتـە دوو ئـەوەندی قوربانییـــەکانی هیرۆشـــیما، بـــەهۆی ئـــەو بۆمبابارانـــە نائەتۆمیانەوە کوژران.

2-J.Habermas, <u>philosophical-political profiles</u>, Heinemann, 1983, p,100.

٣-فردریـش نیچـە، (در بـاب حقیقـت و دروغ بەمفـهومی غیراخلاقی) فعلنامه ارغنون، شماره ٣، پاییز ١٣٧٣، ص١٢٥.

٤-اديان جهان باستان، تأليف واقتباس مراد فرهادپور، يوسف ابازرى، مؤسسه مطالعات وتحقيقات فرهنگى، تهران، ١٣٧٣، ص٢١٩.

٥-هما نجا، ص٢٢١.

٦-لەهەمبەر ئوستوورەو تراژیدیدا جۆریکی سێیەمیش لەگۆریدایە کە هەم لەباری ئەدەبی و هەم لەرووی مێژووی خەبات بۆ رزگارییەوە زۆر گرنگ و سەرنج راکیشە: چیرۆکی پەریان و ئەفسانە جەماوەرییەکان. پالەوانەکانی ئەم چیرۆکانە زۆربەی کات منداڵەکەم تەمەنەکان و گەمژە راستکارەکان و هەندێ جاریش تەنانەت (فیل)و (دزیوو ناشیرین)ن. بەلام ئەمانە بەبێ یارمەتیی توانا مرۆییەکانی خۆیان و بێ قوربانیکردنی خۆیان و دیتران و تەنانەت بەبێ ناوەکیکردنەوەو خۆبەراوردکردن لەگەل ترس دا بەسەر دەسەلاتی هێزە کۆمەلایەتییەکان (پاشاکان)و هێزە ئوستوورەییەکاندا زال دەبن و هیواو خەونی ژیانیکی باش و راستکاری و بەختەوەریی مرۆیی و ئاشتی لەگەل سروشت دیننەدی. والتر بینیامین، کە چیرۆکی پەریان بەیەکەمین ئامۆژگاری مرۆڤایەتی و مامۆستای تاهەتاییی مندالان دادەنێ، لەم بارەیەوە دەلێ: (هەرکاتێ پیویست بەمۆژیارییەکی باش بوو، لەچیرۆکی پەریاندا ئەیاندۆزیەوەو لەهەرکوێ پیداویستی زۆرتر لەئارادابوو، یارمەتیدانی نزیکترو لەبەردەستدابوو. چیرۆکی پەریان جۆمان باس لەیەکەمین تەکنیك و هونەرەکانی مرۆڤ بۆ رزگاری لەچنگ

چارەنووسیك دەكا كە ئوستوورە لەسەرسنگی دایكوتابوو؛ چیرۆكی پەریان لەسیمای كەسیتیی (گەمژە)دا ئەوەمان پیشاندرا كە مرۆڤ بەچ شیوەیەك لەرووبەرووبوونەوە لەگەڵ ئوستوورەدا بە(فیلبازی)یەوە هەلسوكەوت دەكا؛ لەكەسیتی (بچووكترین برا)دا ئەو خالە ئاشكرا دەكاتەوە كە چلۆن چارەنووس‌و بەختی مرۆڤ، هاوكات لەگەڵ دەربازبوون لەسەردەمە سەرەتاییە ئوستوورەییەكان، روو لەزیادبوون دەكا؛ لەسیمای ئەو پیاوەشدا كە هەولدەدا لەمانای ترس تیبگات ئەوەمان پیشان دەدا كە بە چ شیوەیەك ئەكریّ چاو لەناخی ئەو شتانە بكەین كە بوونەتە هۆی ترس‌و هەراسمان، لەكەسیتی ئەوانەی دا كە ئیدعای ئەقڵ‌و ئاوەزیان هەیە ئەو خالەمان بۆ روونده‌كاتەوە كە ئەو پرسیارانەی ئوستوورە ئاراستەی كردووین، وەك مەتەلی ئەبولهەول (یان قەقنەس)، چەندە پرسیارگەلیكی ساكارو بیّناوەرۆكی؛ لەروالەتی ئەو حەیوانانەشدا كە لەچیرۆكی پەریاندا وە مانای مندالآنەوە دین ئەو خالەمان پیشاندەدا كە سروشت نەك هەر خزمەتگوزاری ئوستوورە نییە، بەلكو ئەوەش بەباش دەزانیّ كە لەگەڵ مرۆڤ هاوسازو هاوریّ بیّ. ئەقلآنیترین شت (رووبەرووبونەوەی زیرەكانەو ئازایانە لەگەڵ هیزەكانی جیهانی ئوستوورەییدایە) ر.ك.بە: والتر بنیامین، (قصەگو) در فعلنامە ارغنون، شمارە ۹-۱۰، تابستان ۱۳۷۵،صص ۱۸-۱۹.

7
Kierkegaard: Constrution of the Aesthetic, Vniversity of Minnesota press, Minneapolis, 1989, p.x.

٨-دەربارەی (فەلسەفەی میژوو)ی ڤیکۆو جیاوازیی لەگەڵ ئەندیشەی دەرهەستو نامیژوویی دیکارت بروانە بۆ: ماکس هورکهایمر، (سپیدەدمان فلسفه تاریخ بورژوایی)، ترجمه محمد پوینده، فعلنا مه ارغنون، شماره ١، بهار ١٣٧٣، ص ١٦١-١٩٣.

٩-تیۆرو قسەوباسە فراوانو زۆربەی کات ساکارەکانی سەدەی هەژدەهەم لەسەر سەرچاوگەی زمان دەربری هەر ئەم شتەیە. تیۆرەکەی ڤیتگنشتاین دەربارەی سەرنەگرتنی داهینانی زمانیکی تایبەتیش پیشاندەری نەبوونی ئەگەری چارەسەریی (ئەقلانی)ی ئەم مەتەلەیە.

١٠-تیۆرەکەی ڤیبیر سەبارەت بەپیوەندیی ئاکاری پرۆتیستانی بەرۆحی سەرمایەدارییەوە بەوردی پەنجەی خستۆتە سەر پیوەندیی نیوان دەسەلاتی ئەقلانی بەسەر سروشتی ناوەکیدا لەلایەکەوە (وەك پارساییو دینداریو نەزمی ئاکاری)و، دەسەلاتی ئەقلانی بەسەر سروشتی دەرەکیدا لەلایەکی ترەوە (وەك پەرەسەندنی پیشەسازیو تەکنۆلۆژیا).

11-T.W.Adorno, Aesthetic Theory, R.K.P, London, 1988, p.162.

12-Arnold Hauser, The Social History of Art .R.K.P., London, 1977, Vol.I,p.2.

13-Ibid., p.4.

14-Ibid., p.7.

14-Ibid., p.8.

16-Ibid.
17-Ibid., p.11.

١٨-بەوتـــەی نۆڤـــالیس، (خودیتـــی بناخـــەی هـــەر چەشنەزانیارییەکە)؛ هـەموو چشت و بابەتـەکانی زانیاری بـۆ خۆیان خاوەن خود و وەرەی بیرکردنەوەن: (ئەو شتەی بتوانرێ لەبارەیەوە بیربکریتەوە بۆ خۆشی بیردەکاتـەوە). ناسینەوەی هەرشـتێ لەسـەر خودناسـیی ئـەو شـتە دامـەزراوەو لـیرەوە سـەرجەم زانیـاری هـــەمان زانیـاریی دەربـارەی خـــودی بوونەوەریکی بیرمەند یان هەمان (کاری رەها)یە. بۆ راڤەیەکی ورد سـەبارەت بـەروانینی رۆمانتیکـەکان بـۆ سروشـت، بروانـە بۆ:

<u>Selected Writings</u>, Marvard University press, 1996.

19-J.Habermas, op.cit., p.100.

20-Ibid., pp.100-101.

21-See fredrick (opleston, <u>A History of philosophy</u>, Image Books, Vol.I, pp. 66-67.

٢٢-بروانە بۆ: فردریش نیچە، (خواست قدرت) (گزیدئە مارك تیلور)، ترجمە میترارکنی، مجلە <u>فرهنگ</u> کتاب پانزدهم، پاییز ١٣٧٢، ص ٥٣.

23-Martin Heidegger, <u>Being and Time</u>, Basil Blackwell, Oxford, 1967, pp. 123-127.

٢٤-ماوەیەکی زۆر بەرلەژاك دریدا، ئادۆرنۆ ئاماژەی بـەم خالـە کردبـوو کـە دژایـەتی کیشـەگەلی نـاوەرۆکی و نـاوەکیی سیستەمە فەلسەفییەکان بەهۆی پیوەندیی دیالکتیکی فۆرم و ناوەرۆکەوە، زۆربەی کات لەروالـەتی شـتگەلیکی شـیوەیی و لەپـــەراویزی سیســـتەمدا وەدیدیـــن. ئامـــاژەی زیرەکانـــەی

هوسیرل بۆ بابەتی سەرەکیی فراوانیی سووژە یان خودەکان (Egos) نموونەی بەرچاوی ئەمەیە. هوسیرل لەپەراویزی خۆیدا بۆ نوسخەی چاپیی کتیبی ئیدەکان دەنوسێ: (بەردەوام باشتر وایە باس لەفراوانیی خودەکان(Egos) ئەکرێ، جگە لەوەش، ئەم کارە رەنگە ببیتە هۆی سەرهەلدانی شك و گومانیکی ناپیویست) بەسەرنج دان بەبێ ئاکام مانەوەی هەولی دوو هەزار سالەی فەلسەفەی میتافیزیکی بۆ چارەسەرکردنی ئەم (گومانە ناپیویستە) ئامۆژگارییەکەی هوسیرل بەتەواوی بەجییە! بروانە بۆ:

E.Husserl, Ideas, First Book: General Introduction to apure Phenomenology Martinus. Nijhoff publishers, London, 1982, p. 174.

٢٥-لەسەردەمی ساد دا، واتەنیوەی دووەمی سەردەمی هەژدەهەم، زانستی میکانیك و ئامرازو مەکینە میکانیکییەکان بەباشترین دەرکەوتەی ئەقڵ و ئەقلخوازی دەژمیردرا؛ هەر بەم بۆنەشەوە، ساد وەسفیکی سەرانسەر (میکانیکی) لەجینایەت و لەزەت ئاراستە دەکا. بەلام، مەبەستی سەرەکییوی، لەبنەرەتدا، وەسفی رەوتی (ئەقلانی) بوونی هەلسوکەوتی مرۆییە کە دواتر لەسەدەی بیستەمدا لەسەردەستی هەلسوکەوتگەراکان بەشیوەیەکی (زانستی) ئاراستەکرا. هەروەها لەخۆرا نییە کە دامەزرینەری هەلسوکەوتگەریتی، ف.ب. سکینز، کیشەی خۆی، واتە ئەوپەری ئازادیو پلەوپایەی، پیشکەش کردووە بەیەکیك لەپالەوانەکانی بەرهەمەکانی مارکی دوساد، ژولیەت.

٢٦-مارتين هـايديگر، (پرسـش از تكنولـوژى)، فعلنامـه ارغنون، شماره ١، بهار ١٣٧٣.

٢٧-بۆ روونكردنـەوەى زۆرتـر، بروانـە بۆ: م.فرهـاد پـور، (نكاتى پيرامون زيباشناسى تئودركردورنو، ماهنامـه دوران، شماره ١٣، تيرومرداد ١٣٧٥، ص ١٨.

28 Telpos, No.31, Spring 1977, p.120.

٢٩-ئـەم ليدوانـە دواى مـەرگى ئـادۆرنۆ لەبـەرگى يەكـەمى كـۆى بەرهەمـەكانى بەناونيشـانى (كردەييـەتى فەلسـەفە) (بروانـە بـۆ پـەراويزى پيشـوو) چـاپكرا. مـارتين جـەى بەمەبەسـتى ئاكـاديميك كردنـى تـەواوى تيـۆرى رەخنەگرانـە هينـدە بەپەلەيـە كـە تەنانـەت ياسـاو ريسـاكانى كايـەى ليكۆلينـەوەى ئاكـاديميكيش رەچـاو ناكـات. جـەى لەوەسـفەكەى خۆيـدا سـەبارەت بـەدابرانى قوتابخانـەى فرانكفۆرت لەماركسيزمو گۆرانكاريى فيكريى ئـادۆرنۆ، هـەر ئامـاژە بـۆ ئـەم وتـارە سـەرەكييەى ئـادۆرنۆ ناكـاتو لـەبرىَ شوينيشـدا تەنانـەت ميـژووى چـاپى وتارەكـانو ميـژووى نووسينيان بەهەلە دەنووسيتەوە.

30-T.W.Adorno, Kierkegaard: Construction of the Aesthetic, p. 131.

٣١-بـۆ كورتەيـەك دەربـارەى رەخنەكـەى پـۆل پيكـوو نەبروانە بۆ:

Telpas, No. 32, summer 1977, pp.167-174.

32-T.W.Adorno, Negative Dialectics, R.K.P., London, 1973, p.183.

33-Ibid., pp. 177-80.
34-Ibid, p.190.

٣٥-ر.ك. بـه: والتربنيـامين، (ترهـايى در بـاب فلسـفه تاريخ)، ترجمه مراد فرهادپور در فعلنامه ارغنون، شماره، ١١-١٢، پاييز دزسـتان ١٣٧٥، ص ٣١٧-٣٢٩.

٣٦-ئەم رستەيە لەپێش گوتارەكەى ماكس هۆركهايمر بۆ ئەم كتيبە هەلئاويردراوە:

Martin Jay, The Dialectical Imag ination, 1973. P.xII.

كتيبناسيى نووسەر

١-وەرگيرانەكان:

شجاعت بودن. پل تيلش. نشر علمى، چاپ اول ١٣٦٦، چاپ ادم ١٣٧٥.

حلقه انفقادس. ديويد هيوى. نشر روشنگران، ١٣٧١.

كتاب شاعران (تراكل، ريلكه وسلان). همراه با يوسف ابازرى وضياء موحد.نهر روشنگران، ١٣٧٢.

بكت. آ. الوارز؟ طرح نو، ١٣٧٤.

پانن برگ: الهيات تاريخى. آلن گالووى. مؤسسه فرهنگى مراط ١٣٧٥.

الهيات فرهنگ. پل تيليش. همراه با فضل الله پاكزاد. طرح نو، ١٣٧٦.

تجربه مدرنيته. مارشال برمن. طرح نو، چاپ اول ١٣٧٩ چاپ دوم ١٣٨٠.

فلسـفه، معرفـت وحقيقـت. فريدريـش نيچــه. انتشــارات هرمس، ١٣٨٠.

٢-نووسینەکان:

سومين ترانهٔ رود (مجموعهٔ قصة). نهر روشنگران، ١٣٧١.

اديــان باســتانى. تــأليف واقتبــاس (همــراه بــا يوســف ابازرى). مؤسسهٔ تحقيقات فرهنگى، ١٣٧٢.

عقل افرده (تأملاتى درباب تفكرمدرن). طرح نو، ١٣٧٨.

٣-کتێبی داهاتوو:

ترجمهٔ ديالكتيك روشنگرى اثر تئودورا آ دور نوو ماكس هوركهايمر، طرح نو.

مجموعهٔ مقالات، طرح نو.

مجموعهٔ سخنرانيها، انتشارات هرمسى.

٤-وتارەکان:

موراد فـەرهادپور لەبەرئـەوەی کـە لـەبواری وتارنووسـین و وەرگێڕانی شـیعرو وتــاردا خـاوەن ئـەزموونێکی بـەرفراوان و تاڕادەیـەك کـەم وێنەیـە، هـەر بۆیـە لـێرەدا تـەنیا نـاوی ئـەو گۆڤارانە دەخەینە بەردەست کە وتـار یـان وتارەکانی ئەویان چاپ کردووە:

بيدار، دنياى نحن، دوران، راەنو، كارنامه، كيان، نگاه نو، نمايش

هــەروەهاش سەرۆکیدەســتەی نووســەرانی وەرزنامــەی ارغنون-ە، کە بەیەکێك لـەگۆڤارە بنـەڕەتیو زانسـتییانەکانی

بواری فیکرو ئەدەبی گوتاری رۆشنبیریی هاوچەرخی ئێران دادەنرێت.

فەرهەنگۆکی زاراوەکان

ئابووری: اقتصاد

ئابووریی: اقتصادی

ئاراستە: جهت

ئاراستەکردن: ادائه کردن

ئاسایی: عادی

ئاست: سطح

ئاسۆیی: افقی

ئاقار: حیطه

ئاکاری: ئەخلاقی

ئالۆز: پیچیره

ئامادەبوون: حضور

ئامراز: ابزار، وسیله، آلت

ئاوەز ئامرازی: عقل ابزاری

ئاوەلناو: صفت

ئوستوورە ناسی: اسطوره شناسی

ئوستوورە ناسانە: اسطوره شناستی، اسطوره شناسانه

ئەزموونخوازانە: تجربه گرایانه

ئەستوونی: عمودی

ئەقلانی: عەقلانی

ئەقلی خاوین: عقل پاك

ئەگەر: امکان

ئەمئەو: اینهمان

ئەمئەوەکی: اینهمانی

ئەندازە: هندسه

ئەندازیار: مهندس

ئەندام: عضو

ئەندامیتی: عضوین

ئەویدی، ئەویدیکە: دیگری

ئەویدیکەیی: دیگربودگی

ئەهوەنکردنەوە: آرامش بخشیدن

بابەت: موضوع،چیز، عین

بابەتیانە: عینی

بابەتیتی: عینیت

بابەتینیگەر: عینیت گرایی

بریاری: قراردادی

بگۆر: پویا، دینامیك

بنچینەیی: پایەاس، اساسی

بنەما: ساختار

بنەماخوازی: ساختارگراعی

بنەماخوازانە: ساختارگرایانه

بنەواشە: اصل

بنەرەتی: پایەاس، اساسی

بنیاتنان: بنیادنهادن

بوار: رشته

بوون: وجود، هستی

بووندار: موجود

بوونیانه: وجودی

بوونناسانه: هستی شناختی، هستی شناسانه

بوونەوەر: جاندار

بوونی رەها: وجود مطلق

بۆچوون: رەهیاخت، رویکرد

بەچشت بوون: شی شدگی

بەدیهاتن: آفرینش

بەرامبەر: مقابل

بەرامبەرێتی: تقابل

بەراورد: مقایسه

بەراوردکاری: تطبیق

بەراوردکارانە: تطبیقی

بەتاڵ: خالی

بەرایی: ابتدایی، نخستین

بەردەوامی: تداوم

بەرهەست: انضمامی

بەرهەمهێن: تولید، تولیدکردن

بەرهەم هێنانەوە: باز تولید، باز تولیدکردن

بەرهەم هێنەر: مولد

بەستێن: زمینه

بەڵگە: سند، دلیل

بەڵگاندن: استدلال

بەها سوننەتییەکان: ارزش های سنتی

بیچم گیری: شکل گیری

بیریار، بیرمەند: متفکر

بیریاری: تفکر

بێڕێسا: بی قاعده

پاڕاستنی خود: صیانت نفس

پارچە فەلسەفییەکان: قطعات فلسفی

پاشەکشێ: عقب نشینی

پانتایی: عرصە

پاوانخوازانە، تمایت گرایانە، تمامیت خواهانە

پچڕان: گست

پسپۆڕ: متخصص

پسپۆراز: تخصصي

پۆل: طبقة، کلاس

پۆلینکردن: طبقة بندس کردن

پۆلێنبەندیکردن: صورت بندس کردان

پێش مەرج: پیش شرط

پێش مێژوو: پێشتاریخ (مراحل یخستین)

پیشەی کولتوورسازی: صنعت فرهنگ

پێگە: مقام، جایگاە

پێوەندی: ارتباط

پەراوێزی: حاشیە ای

تاك: فرد

تاكايەتی: فردیت

تاكرەهەندی: تكساقی

تاكی، تاكەكەس: فردی

تایبەتمەندیی: ویزگی، خصوصیت

توانت: توانش

توخم: عنصر

توندوتیژی: خشونت

توێژینەوەی زانستی: پژوهش علمی

توێكارانە: تشریحی

توێكاری: تشریح

تەریك: منزوی

تەریكایەتیی: انزوا

تێگەیین: درك

تێگەیشتین: درك كردن، فهم كردن

تیۆر: نظریة

تیۆرزان: تیرۆدانەر: نظریة پرداز

جادوو: جادوو

جادوویی: جادوویی

جادووكار: جادووگر

جوانیناسی: زیبایی شناسی

جوانیناسانە: زیبایی شناختی، زیبایی شناسانە

جیاواز: متمایز

جیاوازی: تمایز

چاخی بەرد: عصر حجر

چشت: شیء

چشتئاسا: شی دارە

چشتئاسایی: شی دارگی

چوارچێوە: چارجوب، نظام

چۆنایەتی: کیفیت

چەشن: نوع

چەشنی: نوعی

چەق مرکز

چەق سڕینەوە: مرکز زدایی

چەقێتی: مرکزیت

چەمك مفهوم

چەندایەتی:کمیت

چەندی: کمی

چیرۆکی پەریان: قصه پریان

چییەتی: ماهیت

حەشاردراو: پیمفان شده، مخفی شده

خاڵ: نکته

خوازیار: خواهان

خواست: میل

خود: نفس، خود

خۆباوەڕی: خودباوری

خۆبەزلزانی: غرور

خەیاڵ: تخیل

خەیالکرد: تخیلی

خەیالئەنگیز: تخیل برانگیز

دابران: گست

دابەزاندن: فروکاستن

دابەزین: تقلیل یاختن

دابەشکاری: تقسیم

دامەزراوەی کۆمەڵایەتی: نهار فرهنگی

درۆیین: کاذب

دریژایی: درازا، طول

دژ:ضد، علیه

دژایەتی: ضدیت

دژواز: متناقض (ناسازه)

دژوازی:تناقض (ناسازگی)

دوانە: دوگانه

دۆخ: وضع، وضعیت

دۆران: باختن، باخت

دەربازبوون: خارج شدن، گزشتن

دەربر: بیانگر

دەربرین:بیان (کردن)

دەرکەوتن: اشکار شدن

دەرکەوتە: نمرد

دەروونشیکارانە: روانکارانە

دەروونشیکاری: روانکاوی

دەروونناسانە:روانشناختی، روانشنا سائە

دەروونناسی: روان شناسی

دەرەکی: خارجی، مبرونی

دەرهەست: انتزاعی

دەرهەستکاری: انتزاع

دەستکەوت: دستاورد

دەسەڵاتدار: مقدر

دەسەڵاتداریتی: اقتدار

دەنگ: آ را، صدا، دایە

دەنگدانەوە: انعکاس

دیاردە ناسانە: پریدارشنافتی، پریدار شناسی

دیالکتیك: دیالکتیك

راڤەکردن: تفسیرکردن

راڤەکار: مفسر

راگەیینەرە گشتییەکان: رسانەهای گروهی

رامیار: سیاستمدار

رامیاری: سیاست

رزگاری: رهایی

روالەت: هیئت، شکل، قالب

روانگەی بابەتیانە: دیدگاە علمی

رووبنەما: روساخت

ڕۆشنگەری: ڕۆشنگری

ڕەچەلەکناسانە: تبارشنافتی، بتارشناسانە

ڕەخنە: نقد، انتقاد

ڕەخنەکار: منقد

ڕەخنەگر: منتقد

ڕەخنەگرانە: انتقادی

ڕەگەز: نژاد

ڕەگەزپەرستی: نژاد پرستی

ڕەوت: روند

ڕەها: مطلق

ڕەهاگەری: مطلق گرایی

ڕەهەند: بعد

ڕیسا: قاعدە

ڕیسادار: قاعدەدار

ڕیسامەند: قاعدە مند

زاڵ: مسقط، غالب

زالیتی: تسلط

زانست: علم

زانستە سروشتییەکان: علوم طبیعی

زانستە ماتماتیکییەکان: علوم ریاضی

زانستە مرۆییەکان: علوم انسانی

زانستی، زانستیانە: علمی

زنجیرە قۆناخە کۆمەڵایەتییەکان: سلسلە مراتب

اجتماعی

زۆرینه: اکثریت

زۆرینەیی: کثرت

زەین: ذهن

زەینیەت: ذهنیت

ژیربنەما: زیرساخت

سەختەکاری: جمل

ساختەیی: جملی

سروشت: طبیعت، سرشت

سووژە: سوژه، سوبژه (شناسا)

سەرچاوە: منبع، مرجع

سەرچاوەیی: ارجاعی

سەرچەشن: کهن الگو

سەرچەشنی، سەرچەشنانە: کهن الگویی

سەردەمی دیرنە بەردی: دوره دیرینەسنگی

سەرکوتکردن: سرکوب کردن

سەرەتا: آغاز، منشأ

سەرەتایی: ابتدایی، مقواتی، نحستین

سەرەکی: اصلی

سەرکەشی: طنحیان

سەرکەش: طنحیان گر

سیحر: سحر

سیحراوی: سحرانگیز

شاراوەیی: ابهام

شارستانیتی: شارستانییەت: تمدن

شوناس: هویت

شیکاری: تحلیل

شیکارانه: تحلیلی

شیمانه: احتمال

شیوه: شیوه، شکل، صورت، طریق، شبه

غەریزە: غریزە

غەیببیژ: غیب گو

فالگر: فالگیر

فراوانی: کثرت

قووڵایی: عمق

قۆناخ:مرحله

قەیران: بحران

قەیراناوی: بحرانی

کاربرد: کاربرد

کارکرد: کارکرد

کاریگەریتی: تأثیر

کردە: کنشی

کردەوە: عمل

کردەوەیی: عملی

کردەیی: کشنشی

کردەییەت: فعلیت

کولتوور: فرهنگ

کۆڕ: جمع

کۆکردنەوە: جمع کردن

کۆیی: جمعی

کۆڵەکە: ستون، پایە

کۆمەڵ: اجتماع

کۆمەڵایەتی: اجتماعی

کۆمەلگا: جامع

کەلوپەل: کالا

کەمینە: اقلیت

کەمینەیی: قلت

کیشە: کشمکش

گرنگایەتی: اهمیت

گشت: کل

گشتگیر: فراگیر

گشتی: کلی، عمومی

گشتیبیژ: کلی‌گو

گشتیتی: کلیت

گوتار: گفتمان، ضمن

گۆڕین: تمویغی (کردن)

گۆڕینەوە: مبادلە، تبادل (کردن)

گەڵالە: طرح

گەورە زنجیرەی بوون: زنجیر بزرگر هستی

گەورە گێرانەوە: کلان روایت، روایت بزرگ

گیانگەریتی: جان گرایی

گێرانەوە ناسانە: روایت شنافتی، روایت شناسانە

گێرانەوەیی: راوی

گێرەوە: روای

لاسایی‌کردنەوە: تقلید (کردن)

لاسایی‌کاری: تقلید، محاکات

لاسایی‌کەرەوە: تقلیدگر.

لاسایی‌کارانە، لاسایی‌کەرەوەیی: تقلیدی

لاوەکی: فرعی

لۆژیکی شێوەیی: منطق صوری

لەخۆگر: دربرگیرندە، ماوی

لەخۆنامۆیی: از خود بیگانگی

مرۆڤ: شجر، انسان، آدم

مرۆڤانە: انسانی

مرۆڤایەتی: انسانیت

مرۆڤیەت: آدمیت

مرۆیی: شجری، انسانی

مسۆگەرکردن: تثبیت کردن

مەبەستمەند: هدخمند

مەبەستدار: هەفدار

مەتەڵ: معما، چیستان

مەتەلئاسا: معما دارە

مەتەلئاسایی: معما دارگی

مەجی: شرطي

نانەمئەو: نااینهمان

ناخ: بطن

ناسکار: شناسا

نامۆیی: میگانگی

ناوەرۆك: محتوی

ناوەکی: داخلی، درونی

ناوەکیکردنەوە: درونیکردن

نموونە: مثال، نمونە، الگو

نواندنەوە: بازنمایی

نواندنەوەیی: بازنمایانە

نووسین: نوشتن

نووسینە: نوشتار

نەگۆر: ایستا

واتا: معنی، مفهوم

واتە: یعنی

واقیع خوازانە: واقع گرایانە: ریالیستی

واقیع نوینی: واقع نمایی

وتە: گفتە

وردبین: دقیق النظر

وزە بەرهەم هینەرەکان: نیروهای مولد

هاتوچۆ: حرکت

هاوساز: هماهنگ
هاوسان: مساوی، برابر
هاوسانی: مساوات، برابری
هاماو: کل
هزر: اندیشه
هۆ: علت، دلیل
هۆدار: علی
هۆداریتی: علیت
هۆکار: عامل
هۆشیارانه: خودآگا
هۆشیاری: خودآگاهی
هەتاهەتایی: جاودانه، ابدی
هەلرسکاو: منفعل
هەلگر: دربرگیرنده، حاوی
هەرمانی: جاودانگی
هەژینەر: تکان دهنده
هەوسارپچراو: افسارگیخته
هەلسوکەوتگەریتی: رفتارگرایی
هیز: قدرت
هیما: نماد
هیماخوازانه: نمادگرایانه
هیماخوازی: نمادگرایی
هیمایین: نمادین
یاسایی: قانونی